

UDK: 33

FIMEK

FAKULTET ZA EKONOMIJU I INŽENJERSKI MENADŽMENT U NOVOM SADU

ISSN 2217-5458

Ekonomija

teorija i praksa

Economics

Theory and Practice

GODINA XIV • BROJ III • NOVI SAD, 2021.

Economics – Theory and Practice
Ekonomija
teorija i praksa

IZDAJE:

UNIVERZITET PRIVREDNA AKADEMIJA U NOVOM SADU
FAKULTET ZA EKONOMIJU I INŽENJERSKI MENADŽMENT U NOVOM SADU
Cvečarska 2, 21000 Novi Sad
tel./faks: 021/400–484, 469–513
redakcija@fimek.edu.rs

Glavni urednik
Dragan Soleša

Sekretar redakcije
Katarina Soleša

Lektor i korektor za srpski jezik
Marija Sudar

Lektor i korektor za engleski jezik
Kristina Marić

Tehnička realizacija i štampa
Štamparija FELJTON, Novi Sad

Tiraž
100

CIP – Каталогизација у публикацији
Библиотека Матице српске, Нови Сад

33

EKONOMIJA : teorija i praksa = Economics : theory and practice / glavni urednik Dragan Soleša. – God. 4, br. 3 (2011)– . – Novi Sad : Univerzitet Privredna akademija u Novom Sadu, Fakultet za ekonomiju i inženjerski menadžment u Novom Sadu, 2011–. – 23 cm

Nastavak publikacije: Zbornik radova = ISSN 1820–9165. – Tromesečno.
ISSN 2217–5458 = Ekonomija

COBISS.SR-ID 262822663

Časopis "Ekonomija - teorija i praksa" je kategorizovan kao istaknuti nacionalni časopis za društvene nauke – ekonomija i organizacione nauke - M51

(<http://www.mpn.gov.rs/wp-content/uploads/2020/12/Kategorizacija-naucnih-casopisa-2020.pdf>)

Izdavački savet:

- Prof. dr **Marko Carić**, Univerzitet Privredna akademija u Novom Sadu, Pravni fakultet za privredu i pravosuđe u Novom Sadu, Novi Sad
- Prof. dr **Marijana Carić**, Univerzitet Privredna akademija u Novom Sadu, Fakultet za ekonomiju i inženjerski menadžment u Novom Sadu, Novi Sad
- Prof. dr **Dragan Soleša**, Univerzitet Privredna akademija u Novom Sadu, Fakultet za ekonomiju i inženjerski menadžment u Novom Sadu, Novi Sad
- Prof. dr **Nikola Gradojević**, Univerzitet Privredna akademija u Novom Sadu, Fakultet za ekonomiju i inženjerski menadžment u Novom Sadu, Novi Sad
- Prof. dr **Tomislav Brzaković**, Univerzitet Privredna akademija u Novom Sadu, Fakultet za primenjeni menadžment, ekonomiju i finansije u Beogradu, Beograd
- Prof. dr **Marko Ivaniš**, Univerzitet Privredna akademija u Novom Sadu, Fakultet za ekonomiju i inženjerski menadžment u Novom Sadu, Novi Sad
- Prof. dr **Nikola Ćurčić**, Institut za ekonomiku poljoprivrede Beograd, Beograd
- Prof. dr **Radivoj Prodanović**, Univerzitet Privredna akademija u Novom Sadu, Fakultet za ekonomiju i inženjerski menadžment u Novom Sadu, Novi Sad

Redakcijski odbor:

1. Prof. dr **Dragan Soleša**, Univerzitet Privredna akademija u Novom Sadu, Fakultet za ekonomiju i inženjerski menadžment u Novom Sadu, Novi Sad
2. Prof. dr **Marko Ivaniš**, Univerzitet Privredna akademija u Novom Sadu, Fakultet za ekonomiju i inženjerski menadžment u Novom Sadu, Novi Sad
3. Assist. Prof. **Daniele Cavicchioli**, Ph.D., State University of Milan, Department of Environmental Science, Milano, Italy
4. Prof. dr **Radovan Vladisljević**, Univerzitet Privredna akademija u Novom Sadu, Fakultet za ekonomiju i inženjerski menadžment u Novom Sadu, Novi Sad
5. Dr sc **Goran Buturac**, znanstveni savjetnik, Ekonomski institut, Zagreb, Hrvatska
6. Prof. dr **Maja Ćirić**, Univerzitet Privredna akademija u Novom Sadu, Fakultet za ekonomiju i inženjerski menadžment u Novom Sadu, Novi Sad
7. Prof. dr **Radmilo Pešić**, Univerzitet u Beogradu, Poljoprivredni fakultet, Beograd
8. Prof. dr **Radivoj Prodanović**, Univerzitet Privredna akademija u Novom Sadu, Fakultet za ekonomiju i inženjerski menadžment u Novom Sadu, Novi Sad
9. Prof. dr **Miodrag Brzaković**, Univerzitet Privredna akademija u Novom Sadu, Fakultet za primenjeni menadžment, ekonomiju i finansije, Beograd
10. Prof. dr **Svetlana Ignjatijević**, Univerzitet Privredna akademija u Novom Sadu, Fakultet za ekonomiju i inženjerski menadžment u Novom Sadu, Novi Sad
11. Doc. dr **Ivana Brkić**, Univerzitet Privredna akademija u Novom Sadu, Fakultet za ekonomiju i inženjerski menadžment u Novom Sadu, Novi Sad
12. Doc. dr **Jovana Gardašević**, Univerzitet Privredna akademija u Novom Sadu, Fakultet za ekonomiju i inženjerski menadžment u Novom Sadu, Novi Sad

Sadržaj|Contents

ORIGINALNI NAUČNI RADovi

Duško Ranisavljević

THE EFFECTS OF CREDIT FINANCING IN AGRICULTURE
ON THE DOMESTIC PRODUCT IN AGRICULTURE IN THE REPUBLIC OF SERBIA

Duško Ranisavljević

EFEKTI KREDITNOG FINANSIRANJA POLJOPRIVREDE
NA DRUŠTVENI PROIZVOD U POLJOPRIVREDI U REPUBLICI SRBIJI 1-21

Marina Simin, Slobodan Živkucin, Sreto Aleksić, Dimitrije Soleša

STANJE I RAZVOJ INOVATIVNOG SEKTORA MALIH I SREDNJIH PREDUZEĆA (MSP) U AP VOJVODINI

Marina Simin, Slobodan Živkucin, Sreto Aleksić, Dimitrije Soleša

THE CURRENT CONDITION AND DEVELOPMENT OF THE INNOVATIVE SECTOR
OF SMALL AND MEDIUM ENTERPRISES (SMEs) IN AP VOJVODINA 22-43

Aleksandra Živković

MEĐUZAVISNOST BERZANSKIH INDIKATORA I BDP-A NA PRIMERU ODABRANIH BALKANSKIH ZEMALJA

Aleksandra Živković

INTERDEPENDENCE OF STOCK EXCHANGE INDICATORS AND GDP IN SELECTED BALKAN COUNTRIES 44-63

Vuk Miletić, Nikola Ćurčić

GRAĐENJE STRATEŠKIH ALIJANSI – FAKTOR INTERNACIONALIZACIJE POSLOVANJA NACIONALNIH PREDUZEĆA

Vuk Miletić, Nikola Ćurčić

BUILDING STRATEGIC ALLIANCES AS AGENTS
OF BUSINESS INTERNATIONALIZATION FOR DOMESTIC COMPANIES 64-82

PREGLEDNI RAD

Bojan Labović, Dragan Vujović, Boban Dašić

THE COMPARISON OF THE CONVENTIONAL DEVELOPMENT AND SUSTAINABLE DEVELOPMENT MODEL

Bojan Labović, Dragan Vujović, Boban Dašić

KOMPARACIJA KONVENCIONALNOG MODELA RAZVOJA I ODRŽIVOG RAZVOJA 85-105

STRUČNI RAD

Miroslav Čavlin, Jelena Vapa Tankosić, Srđan Egić

PERSPEKTIVE SISTEMA ZAŠTITE FINANSIJSKE STABILNOSTI I PREVENCIJE RIZIKA BANKARSKOG POSLOVANJA

Miroslav Čavlin, Jelena Vapa Tankosić, Srđan Egić

PERSPECTIVES OF THE FINANCIAL STABILITY PROTECTION AND BANKING RISK PREVENTION 109-126

ORIGINALNI NAUČNI RAD

THE EFFECTS OF CREDIT FINANCING IN AGRICULTURE ON THE DOMESTIC PRODUCT IN AGRICULTURE IN THE REPUBLIC OF SERBIA

Ranisavljević Duško¹

Abstract: *In recent years, the banking sector has increasingly turned to the agricultural sector. There is a noticeable increase in the total claims of the banking sector from registered farms in the period 2012-2020, while the part of the domestic product generated by the agricultural sector also recorded growth, but not in the same percentage as bank loans to agriculture. The aim of this paper is to examine the interdependence of the increase in total claims of banks on registered agricultural producers with the increase in the domestic product generated by the agricultural sector. The method of statistical correlation was used in this paper. The impact and changes of investment loans in agriculture, loans for working capital, but also the change in bank claims from agricultural producers based on interest and fees have been analyzed. The conclusion is that there is a connection between loans and the domestic product of the agricultural sector, but that there are other factors that have an impact, too. Although in recent years the banking sector has been more open to the agricultural sector and although loans have become more affordable, it is necessary to create conditions for even greater availability of loans to agricultural producers, which would create positive effects on agriculture.*

Keywords: *agricultural loans / investment loans in agriculture / domestic product.*

¹ Singidunum University Faculty of Health and Business Studies 14000 Valjevo, Železnička 5, e-mail:dranisavljevic@singidunum.ac.rs

INTRODUCTION

Agricultural financing and financing models are topics of great importance for the agricultural sector. Financing of the agricultural sector is done in two directions. The first is financing by the state, through various subsidies, grants, and various benefits, and the second is through borrowed funds, loans, both by various development funds and by commercial banks. Grants are not enough to accelerate the development of the agricultural sector, as well as the contribution of the agricultural sector to the total domestic product of national economy, so the question arises whether and to what extent borrowed funds compensate for this shortcoming.

The importance of borrowed funds and the contribution they make to the development of not only the agricultural sector but also other sectors of the economy, are topics of great importance.

The agricultural sector has undergone significant transformations in the last few decades. The challenges in which the entire domestic economy found itself affected the agricultural sector as well. Before any analysis, it is necessary to consider the situation in the agricultural sector in recent years, its specifics and opportunities for further development. According to the data of the Statistical Office of the Republic of Serbia, published in 2019, in the period from 2012-2018, the number of agricultural farms decreased by 9.9%, with a slight increase in used arable land of 1.1% in the same period, with a noticeable increase in farms with the larger utilized area. There is also a noticeable decrease in the number of farms that cultivate land up to 2 ha, and the average area of agricultural land in this period was 6.1 ha. In the same period, 8 out of 10 farms were engaged in cattle fattening, while the average age of the owner of a farm was 61, which is two years more than in 2012. In addition to the decline in livestock production, some positive trends are also noticeable, such as the modernization of mechanization, through a 10% increase in the number of tractors. In the same period, there was a noticeable increase in perennial crops by 10.2% (SORS, 2019).

On the other hand, the banking sector in the Republic of Serbia has also undergone significant transformations in the last two decades. There are many foreign banking groups, which, by taking over domestic banks and obtaining a direct operating license from the NBS, have increased

competitiveness in the domestic banking market, and all banks have entered one market competition, opting for certain market segments, considering risks and benefits that each segment carries.

Banks, therefore, adjusted their business policies depending on risk assessment, current central bank regulations, and founders' decisions. Some banks estimated that the most important business segment was the retail segment, others focused on working with small and medium enterprises and entrepreneurs, some targeted large corporate clients and investment banking, while some successfully covered several different business segments.

In addition to the mentioned sectors, several banks also focused on the agricultural sector, but in different ways. Some of them actively promoted their products and services to registered agricultural producers, and some of them adjusted to the activities of financing agricultural activities. These banks did not promote the so-called "declarative" offers of loans to agriculture, but products and services that are designed and presented with the desire to increase outstanding credit in the agricultural sector. These are different credit products, with different maturities, different security instruments, denominated in dinar or foreign currency, which gives interested farmers more opportunities to find the necessary and adequate loan arrangement for their business. Until the period of affirmation of agricultural loans, some banks shyly promoted loans that they called agricultural, with quite rigid conditions in terms of interest rates and collateral. Their outstanding agricultural loans was quite small.

Banks that have decided to focus their financial potential more on the agricultural sector, have organizationally adjusted to this activity. At the level of bank headquarters, entire sectors and departments have been formed that specialize in this type of banking business. At the level of the business network of banks, separate regional units were formed within the branches (sub-branches and local offices), which covered a certain geographical area, a certain region. At the level of human resources, commercial banks have profiled various job positions (agribusiness manager, agricultural loan officer, agricultural loan risk analyst, etc.), which are closely specialized in working with farms, cooperatives, and other legal entities operating in the agricultural sector.

Credit products were successively adjusted to the needs of the agricultural sector. Short-term and medium-term loans covered the needs of farmers for working capital, while long-term loans covered the needs for investments in equipment, agricultural machinery, long-term plantations, various agricultural facilities, and capital investments in general.

All the above contributed to an increase in the outstanding of these banks in the field of agricultural loans, and in a significant percentage, which gave the basic motive to assess the effects of these increased credit placements of banks to the agricultural sector. The main goal of this paper is to examine the impact of borrowed funds on the economic results of domestic agriculture, embodied in the gross domestic product, which is generated by the agricultural sector, to examine the interdependence and intensity of that interdependence.

The main hypothesis in the paper is the claim that loans of the banking sector have a significant impact on the share of the agricultural sector in the domestic product, but that other factors affect growth. An increase in banking sector loans does not necessarily imply an increase in agricultural production. A separate hypothesis is a claim that investment loans have a specific impact on output growth in the agricultural sector, as well as the claim that lower interest rates increase banks' lending activity to registered agricultural producers, which is further correlated with the domestic product in the agricultural sector.

The credit aspect of the analysis can be viewed from the angle of illiquidity and the angle of availability of long-term sources of financing for agriculture. The various subsidies received from the state are certainly not sufficient, and by their nature, they are sources that are relatively small in amount and can meet partial needs for working capital, i.e., to settle current illiquidity. Short-term bank loans are intended to finance working capital and current illiquidity.

Long-term loans are intended to finance long-term plantations, investments in equipment, machinery, facilities, basic herds, etc. Investing in economic entities either from their own or from other people's sources is a precondition for growth and development (Hadžić, 2018).

When profiling credit products, banks first consider credit risk, which determines interest rates. Bank credit risk is defined as the probability that borrowers will not repay loans at maturity with interest. (Ćirović, 2006). The most important risk to which the bank is exposed in business is credit risk (Todorović, 2009). The collateral instruments of each loan are a significant segment of credit policy design and, in a way, the cancellation of credit risk. Collateral instruments are an important factor, and often eliminating, when it comes to credit borrowing of agricultural farms. The availability of collateral instruments is of great importance for the realization of loans. The usual collateral instruments are a mortgage on real estate and land, pledge on equipment, guarantee, deposit, pledge on stocks of agricultural products, etc. When it comes to mortgage security, the biggest problem is the legal correctness of real estate (registration of buildings and unresolved ownership). A special problem is the assessment of the market value of the real estate because that limits both banks and agricultural farms. The existing equipment and machinery are quite old, so mainly new assets, which are the subject of new loans, are being pledged. The guarantee can be either the guarantee of natural persons or the guarantee of other legal entities or entrepreneurs. The availability of this type of collateral is also questionable. Usually, the spouse, or the heirs of the holder of the holding give a personal guarantee for the loans of the agricultural holding. Collateral instruments are often combined, to cancel the credit risk. Certainly, if the estimated credit risk was lower, and if the collateral requirements were somewhat lower, it is certain that the credit activity of banks would increase, and thus the effects on the agricultural sector.

Based on the Conclusion of the Government of the Republic of Serbia, and at the proposal of the Ministry of Agriculture, Forestry and Water Management, in December 2017, the National Program for Agriculture 2018-2020 was adopted. According to this document, the incentive for agricultural production is based on the following incentives: direct payments, incentives for rural development measures, special incentive measures, and credit support, all defined by the Law on Incentives in Agriculture and Rural Development, while specific amounts are defined by annual decrees of the Government of the Republic of Serbia. In 2017, this amounted to 87% for direct payments, 9.6% for rural development measures, 1.6% for special incentives, which in the end gives only 2% for

incentives in credit support. From the same source in the previous period, due to the simplified banking procedure, credit funds were spent inappropriately, so in 2008 the interest rate was switched to subsidized, which contributed to the improvement of credit collateral procedures through the possibility of establishing collateral on future agricultural products. The competent ministry contracts with selected commercial banks that can implement this type of lending, all to improve the long-term offer of bank loans for the agricultural sector in Serbia. The goal set by the Government of the Republic of Serbia in 2017 is for the level of subsidized loans to reach 13.3 billion dinars in the next three-year period, for the number of users (entities) using these lines to reach 6,600, and for the interest rate to be in the stimulating range. 1-2%. Of course, at that time, the negative impact on society and the economy, caused by the Covid 19 pandemic, could not be predicted.

THEORETICAL BACKGROUND

On the topic of the interdependence of the agricultural sector and the availability of different sources of financing for agriculture, many papers have been written and a lot of research has been done. These works mainly dealt with the analysis of various sources of financing, from state subsidies, through loans from development funds to commercial sources of financing.

The specificity of this paper is reflected in the consideration of the interdependence of credit financing of the agricultural sector in the Republic of Serbia and the domestic product in the agricultural sector in the period 2012-2020. Such analysis and research have not been done, which gives importance to the research and results presented in this paper.

In theory, sources of agricultural financing are grouped similarly. The most common sources of financing agriculture are self-financing, loans, and incentives. In the last decade and a half, it is obvious that the banking sector has not been in favor of significant financing of agriculture, due to the risks manifested in the yields and prices on the market, and due to the unavailability of security instruments (Zakić and Kljajić, 2016). Domestic agricultural producers identify problems when applying for loans in the price of capital, complicated procedures, but also transparency in resolving their loan applications. (Njegomir et al., 2017).

In theory and practice, there are, for our climate, quite specific sources of funding. One such source of financing is financing by Islamic financial institutions, because their loans do not use interest, and the interest expenses of domestic farmers are not small. Also, these financial institutions can establish business ties between domestic farmers and Islamic countries (Kačar et al., 2017).

To increase the credit activity of banks in the agricultural sector, better education of producers and lenders is needed, a better understanding of the needs of agricultural producers is needed, especially the risks of this production (Popović et al., 2018).

The issue of the financial capacity of agricultural companies is a significant topic in the European Union as well. According to a survey published in 2015 and conducted on 250 agricultural companies, in which different methods were used to predict the financial insolvency of agricultural companies, it was concluded that the accuracy of predicting financial bankruptcy decreases if the forecast period is longer (Klepac and Hampel, 2017). This indicates the specific characteristics of the financial aspect of the business of agricultural producers, which is certainly recognized by financial institutions, primarily commercial banks, so they incorporate the risks of financial bankruptcy into their procedures and business policies. In the European Union, a gap is identified between the target infrastructure for financing agriculture and the instruments available on the market, and the conditions for a comprehensive securitization mechanism for environmental loans backed by a public guarantee should be identified (Migliorelli and Dessertine, 2017). Considering that the EU Common Agrarian Policy envisages a reduction of the budget for agriculture by 15% for the period 2021-2027 year, the EU faces major challenges, to achieve economic sustainability of agricultural holdings and to align national goals with EU goals. (Đurić et al., 2020).

In the Netherlands, the average bank loan in 2015 was 740,000 euros per farm, but financing capacities are more limited to retain more capital to comply with the Basel Accords, and due to low returns on capital in agriculture, private financing is not present anymore (Meulen and Asseldonk, 2017).

Access to finance for financing agriculture is a topic of importance in other economies of the world. In India, lack of access to finance is a major

cause of low profitability in agricultural production (Nisha, 2018). Better understanding and coordination of world institutions in the global advancement of agriculture are needed. Institutions such as the IMF need to adjust and improve their policies towards agricultural development, in cooperation with other important financial institutions such as the World Bank and the World Food Program. (Daoud et al., 2019). Lending to agriculture is quite diverse in the world. In recent years, farmers in Australia have been offered new, more complex forms of financing, which change the traditional bank debt, and it happens that financial capital has acquired ownership of land and water. (Larder et al., 2017).

Monetary policies have an impact on agricultural lending conditions. In the People's Republic of China (Targeted easing policy by the Chinese central bank), changes in monetary policy in the part of reducing the required reserve for agricultural lending, achieved positive effects, and encouraged lending to agriculture in the period 2012-2017, compared to other types of loans (Lin and He, 2020).

In literature, significant attention is paid to interest-free sources of agricultural financing, as well as non-refundable funds. For agricultural producers, the agrarian budget, non-refundable and interest-free funds of support for agricultural development are of special importance. Some authors have investigated whether the agrarian budget in the Republic of Serbia is aimed at the development of the agricultural sector, or - more precisely - the impact of the agrarian budget on the development of agriculture (Kuzman et al., 2017).

Lending to agriculture takes place through various types of bank loans, which in recent years have been more affordable and with more favorable interest rates. However, in the first decade of this century, interest rates in the domestic market and the risks faced by commercial banks determined higher interest rates. With the agrarian policies in the previous period, the state tried to make loans more accessible to agricultural producers with certain measures. Since 2004, these policies have been reflected in providing more favorable conditions for lending, through interest rate subsidies, for agricultural producers to obtain cheaper sources of financing. These are loans from commercial banks, subsidized by the Agrarian Budget to provide favorable conditions for lending, which contributes to the improvement of the overall rural

economy (Bogdanov, 2007). For example, in Russia, mechanisms have been established to support the development of the agricultural sector by subsidizing the interest rates of Russian commercial banks, which has contributed to lowering the effective interest rate in Russia to 5% and below (Uzun, et al. 2019). In Serbia, continuous financing of agricultural production is necessary, but in the interest rate subsidy program, good coordination with the banking sector is important, so that banks are motivated to lend to the agricultural sector to a greater extent, because agriculture needs a larger amount of credit (Zelenović, et al. 2018).

MATERIALS AND METHODS

As a basis for the analysis, the data obtained from the Statistical Office of the Republic of Serbia and the National Bank of Serbia were used, which show the structure of claims of the banking sector from registered agricultural producers, and data on the domestic product in agriculture in the nine years: 2012-2020. In the table below (Table 1 below), there are data for each year individually:

Table 1. *Claims of the banking sector and domestic product of agriculture in Serbia 2012-2020 (RSD 000.000)*

Year	Investment loans in agriculture	Liquidity and working capital loans	Interest and fee claims	Total claims of the banking sector on registered agricultural producers	Domestic product - agriculture (current prices)
2012	19,859	6,474	612	31,252	269,999.8
2013	22,468	6,917	597	33,994	305,519.7
2014	26,335	9,042	563	39,699	302,226.3
2015	29,494	9,445	554	43,632	273,858
2016	34,770	12,016	567	51,606	308,422
2017	39,142	14,100	360	57,498	286,315
2018	43,902	16,118	338	63,914	321,765
2019	48,928	16,900	320	69,565	322,560
2020	52,009	25,094	340	80,422	354,920.6

Source: SORS number 269 and NBS 1.1.16/5

The table summarizes the data for each year and shows the change in claims of the banking sector for the period from 2012-2020, as well as the turnover in the agricultural sector for the given period. The data for the domestic product in agriculture represent gross value added, without taxes, in current prices and are taken from the official website of the Statistical Office of the Republic of Serbia. In the last year, namely 2020, the annual data was obtained by summing the quarters, according to the Quarterly Report of the Statistical Office of the Republic of Serbia, which was the only one available at the time of writing.

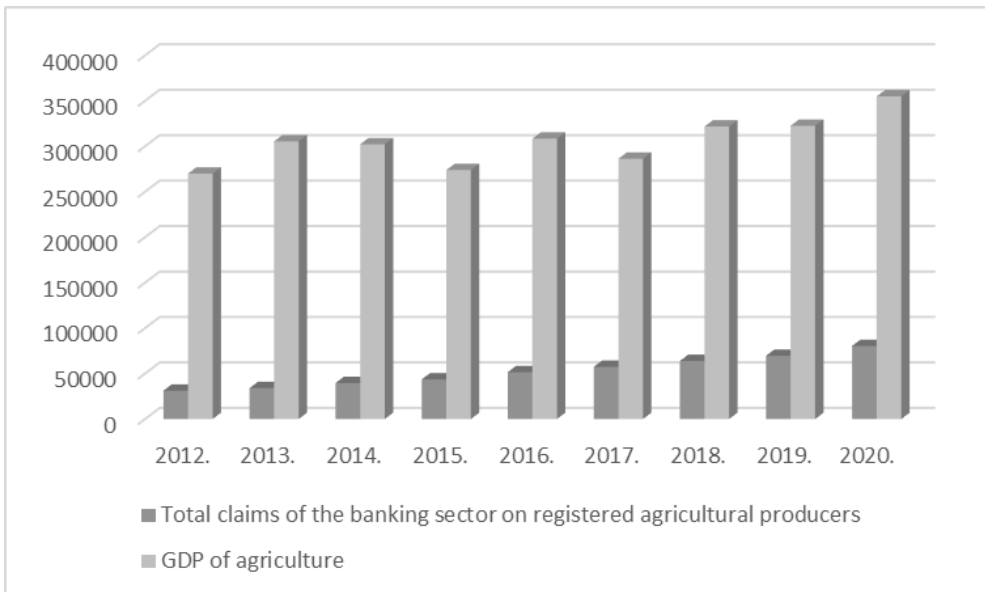
The data are given in millions of dinars, and refer to the nine-year period, which characterizes the period of exit from the world economic crisis of 2008-2012, until 2020, when the Covid 19 pandemic appeared. In the first few years, after the economic crisis, negative effects were felt on the banking sector in terms of increased prudence of banks and the perception of greater credit risk, which of course did not bypass the agricultural sector.

It is noticeable that in 2012, the total claims of the banking sector from agricultural holdings amounted to 31,252 million dinars, and eight years later to 80,422 million dinars. This means that the receivables of the banking sector have increased by 157% in nine years, or in other words, the receivables of the banking sector have increased approximately two and a half times in the observed nine years, from registered agricultural producers. The agricultural sector increased its indebtedness by a significant percentage. For the same period in 2012-2020, the increase in GDP in agriculture was 31%, but it should be borne in mind that in 2014, 2015, and 2017 it there was a decrease compared to the previous year, while in all other years there was growth.

The trends in investment loans in agriculture and working capital loans, which represent the most important claims of banks, are presented in particular, according to the purpose (first two columns of Table 1). The third column shows claims for interest and fees for the specified period. Other claims, which are of a smaller amount, were not taken into consideration. The importance of investment loans is reflected in encouraging the development of the agricultural sector, capital, long-term investments, in the overall increase in the capacity of agricultural production, as a generator of domestic product in agriculture.

On the other hand, like all businessmen, entrepreneurs and agricultural producers are economic entities that have gaps in illiquidity or a greater need for working capital. For this reason, working capital loans are analyzed. Also, the costs of lending to the economy are important, so these data are included in the analysis. The following chart (Figure 1) shows the change in total claims of the banking sector and domestic product in the agricultural sector for the eight years 2012-2020:

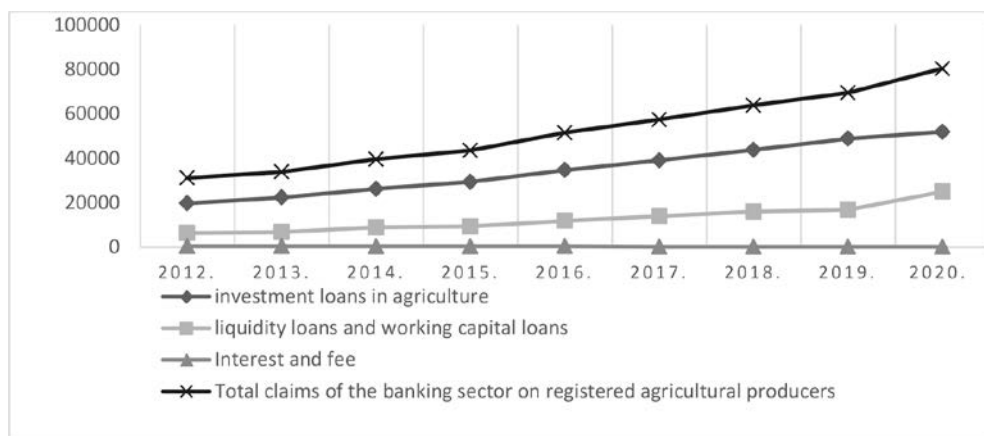
Figure 1. *Change in loans according to purpose and domestic product in agriculture 2012-2020*

Source: SORS and NBS, 2012-2020

The following chart (Figure 2) clearly shows the trend of total claims of the banking sector, but also the trends of investment loans, working capital loans, and claims for interest and fees in the nine years:

Figure 2. Bank claims: total loans, investment, working capital, and interest 2012-2020

Source: SORS and NBS, 2012-2020

In addition to the comparative method, induction method, descriptive statistics, the method of statistical correlation has also been used in the paper. To determine the overall impact of banks' lending activity on the change of the domestic product in the agricultural sector, a statistical correlation will be used. As a measure of the connection between the two characteristics (claims of the banking sector and the domestic product in the agricultural sector by years), the Pearson correlation coefficient will be used, where the characteristic x is the demand of the banking sector and the characteristic y is the domestic product in the agricultural sector, which gives the correlation coefficient $r = 0.79293$, and the result of the coefficient of determination is $r^2 = 0.792932 = 0.62873 = 62.87\%$.

Using the same statistical methodology, we determine the interdependence of banks' claims based on investment loans, separately, and the domestic product in the agricultural sector for the same period, 2012-2018. The correlation coefficient for these two features is: $r = 0.76601$, which gives the coefficient of determination $r^2 = 0.58677 = 58.67\%$.

Table 2. *Summary of the results of correlation and interdependence*

Period 2012-2020	Correlation coefficient- r	Coefficient of determination - r ²
Total claims of the banking sector and domestic product in agriculture	0.79293	62.87%
Investment loans of registered agricultural producers and domestic products in agriculture	0.76601	58.67%

Source: Authors calculation

RESULTS AND DISCUSSIONS

Bearing in mind that the correlation coefficient is 0.793, we conclude that there is a good, solid correlation between these two statistical characteristics, the claims of the banking sector and the domestic product in the agricultural sector in the given period, and considering the determination coefficient of 62.87% we can conclude that there is a solid interdependence between these two statistical features, that changes in banks' claims and lending activity affect changes in the domestic product in the agricultural sector. The banking sector encourages the development of agriculture, but there are certainly other, important factors, otherwise the obtained values would be higher.

If we look at the relationship and interdependence of investment loans with sales in the agricultural sector separately, given the correlation coefficient of 0.766%, it can be concluded that there is also a solid correlation between these two statistical characteristics, in the analyzed nine-year period. A slightly lower coefficient of determination of 58.67% indicates that there is a solid interdependence between this type of loan and the domestic product in agriculture, but that it is not as prominent as in the ratio of total claims of the banking sector (all loans) and the domestic product in the agricultural sector. The specific characteristics of agricultural production, which is characterized by slow turnover, market uncertainty, contribute to the fact that investment ventures in agricultural production do not give visible effects in the medium term. It is possible that this indicator would have a slightly higher value if the period of observation and analysis was longer.

In addition to the correlation analysis, by using the comparative and descriptive statistical method in the presented data, we see that there was an increase in total claims of the banking sector from registered farms by 157%, from 2012 to 2020 and that the growth of GDP of the agricultural sector in the same period was 31 %. In the nine observed years, we have a constant growth of claims of the banking sector, but we also have three years in which, in addition to the growth of loans in the banking sector, the agricultural sector showed a decrease in the domestic product of agriculture (2014, 2015 and 2017). This means that although the banking sector showed greater confidence in the agricultural sector, in the observed period there were years when the effects of lending to the agricultural sector did not give the expected results. If we single out 2014/2015, we will see an increase in the total claims of the banking sector from registered agricultural holdings of 10%. If we look at the domestic product of the agricultural sector, we will see that in 2015, a decline of 9.4% was recorded compared to the previous year. In the same way, in 2017, the growth of credit claims of 17.5% compared to the previous year was accompanied by a decline in the domestic product of the agricultural sector of 7.1%, which leads to the conclusion that in these years the influence of other factors was more pronounced.

However, in all other years of the analyzed period, the growth of claims of the banking sector is accompanied by the growth of the domestic product of the agricultural sector. The growth of claims by two and a half times, due to the previously described years of declines in sales, slowed down the overall growth of the domestic product in the agricultural sector, and did not give the expected effects - a higher growth rate. As the economic effects of investments in agriculture are calculated in the long run, due to the slow turnover and the nature of activities, we take into consideration a longer period, i.e., the entire period from 2012 until today, that is until 2020, by when the data is available for analysis. We conclude that there is an impact of the banking sector on the growth of the domestic product in the agricultural sector, but that it is not the only one. The influence of other factors may be the subject of a separate analysis.

If we look separately at the share of investment loans in the total claims of the banking sector on agricultural producers, we come to a relatively stable trend of participation of this group of loans in total loans. The

share of investment loans ranges from 63.5%, to a maximum of 70.3% of total claims of the banking sector on registered agricultural producers, so we can conclude that these loans in the period 2012-2020 account for about 2/3 of total credit claims of banks from registered agricultural producers.

Considering the volume of loans, it can be concluded that in the mentioned period, significant investments were made in fixed assets, long-term plantations, and other capital investments of economic entities in the agricultural sector. The amount of these funds has multiplied in just a few years. In 2019, the share of these loans is the largest in the observed period, 2.49 times higher than in 2012. In the year before the Covid 19 pandemic, there was an increase in investment activity in agriculture, and this trend continued in early 2020, but although in absolute terms investment loans are the largest in the observed period, their share in total claims of the banking sector is smaller than in the previous year and amounts to 64.7%.

On the other hand, if we look at liquidity loans and working capital loans, it must be emphasized that these funds are intended for settling current liabilities, most often the seasonal gap of illiquidity that is characteristic of the agricultural sector. The share of liquidity and working capital loans in total loans to the agricultural sector is quite interesting and varies from 20.3% to 31.7%. The largest share of illiquidity loans is in 2020, the year in which the negative economic effects of the pandemic caused general illiquidity of the economy, and thus an increase in the need of economic entities for additional working capital. This effect influenced agricultural producers as well. The agricultural sector normally requires significant working capital, especially in times of crisis. The growth of this type of loan both in absolute terms and in the share in total bank loans can be explained by the fact that working capital loans do not necessarily require "firm" credit security, so these loans are more accessible to most agricultural producers. They are usually approved with promissory note security, except when it comes to loans for permanent working capital. Then, due to the maturity and the amount, the banks insist on mortgage security. Long-term investment loans in agriculture and long-term loans for permanent working capital are often combined, as an optimal combination of borrowed funds, which enables agricultural producers to operate stably. The data that is the subject of

the analysis indicate the growth of both groups of loans. Loans for permanent working capital encourage the solvency of agricultural producers, i.e., the ability to settle liabilities in a longer period, and a larger share of this type of loan is to be expected in the future.

Of particular interest is the share of interest and fee claims in total claims of banks in the agricultural sector. In the given data for the period 2012-2020, there was a decrease in the share of claims from 1.95% in 2012 to 0.42% in the last observed year, 2020. Interestingly, the exposure of banks increased two and a half times in the same period, and the share in claims for interest and fees fell 4.6 times. The explanation for this trend lies in the fact that in the observed period, interest rates on loans became significantly cheaper. It is to be expected that due to the growth of outstanding (total bank claims), total interest claims will also grow, but this did not happen. There has been a significant change in interest rates in the interest rate market. Both domestic and foreign reference interest rates became cheaper, which made interest rates on loans cheaper. For example, the most used reference interest rate on loans indexed in EUR (long-term loans) 6M Euribor decreased from 1.606% in January 2012 to a rate of (-) 0.508%, which is a decrease of 2.114% for the period 2012-2020 which is being analyzed (Euribor-rates, 2021). The conclusion is that the fall in reference interest rates caused lower interest rates on loans which caused an increase in lending activity, which further had certain effects on the agricultural sector.

The increase in competitiveness between banks in the segment of agricultural lending has contributed to the adjustment of interest rates and bank fees all to attract as many loan users as possible - agricultural producers. And in the tariffs of fees, there was an obvious reduction in prices. The fees paid by loan users are loan processing fees, various loan administration and monitoring fees, early repayment fees, and other fees, and they decreased in the observed period. The fact is that the agricultural sector has received adequate and good support in the banking sector, that both short-term and long-term loans are more accessible and affordable, but that there is certainly a lot of room for further improvement.

CONCLUSIONS

The paper confirms the main hypothesis, which is the claim that the increase in credit claims of the banking sector to registered agricultural producers is in connection with the growth of the domestic product generated by the agricultural sector, observed in the period 2012-2020. The lending activity of banks has increased significantly in this period, and as determined and described in the previous part of the paper, it has an impact on the domestic product in agriculture, but this impact is not the only one. The annual turnover of the agricultural sector is also influenced by weather conditions, the market price of agricultural products, subsidy policy, and much more, and not only the credit policy of commercial banks. Therefore, the impact of lending to the banking sector on the agricultural sector over a multi-year period is analyzed.

The analysis found that investment loans are important for the agricultural sector, which confirmed a separate hypothesis, but we should not ignore the impact of working capital loans, whose growth during the observed period was most pronounced.

The increase in the volume of working capital and liquidity loans in 2020 is justified by the needs of the agricultural sector caused by the increase in the illiquidity of the entire domestic and global economy, caused by the Covid pandemic 19. The share of this type of loan in total bank claims is the largest this year, and the increase since 2012 is also very noticeable.

The reduction of reference interest rates conditioned the reduction of interest rates on loans, which affected lending to the agricultural sector. From year to year, due to the measures of central banks, reference interest rates decreased, so interest rates fell. Loans have become cheaper, and credit exposure has increased, and this has certainly contributed to an increase in output in the agricultural sector, observed in the period 2012-2020. Banks' credit exposure to registered producers increased by two and a half times and interest and fee claims almost halved. This supports the claim that for the banking sector, the agricultural sector is less risky than in previous years, and that if this trend continues, the lending activity of banks in the agricultural sector will increase further, if the negative economic effects of the Covid 19 pandemic do not significantly thwart these trends. The analyzed

indicators unequivocally indicate the conclusion that the banking sector has increasing confidence in the agricultural sector, which is an obvious consequence of the trend of slightly higher exposure of banks and somewhat lower credit risk in the entire economic system of the country. The increase in investment loans in agriculture is proof that capacities will increase in the medium and long term, and that the effects of investments will be more visible in the future.

The domestic product in agriculture is also affected by other loans, loans of natural persons-family members, funds provided from other sources, private loans, sale of inheritance, in addition to "classic" economic loans and subsidies, and other types of state support. When talking about the contribution of the agricultural sector to the country's domestic product, one should keep in mind all the specific characteristics of this sector, seasonal impact, weather conditions, and instability of the market and prices of most agricultural products, which leads to the conclusion that the domestic product in agriculture is determined by various factors besides support from commercial banks. All the above leads to the conclusion that the banking sector has and should have a lot of room for improving access to the agricultural sector, both in new and more favorable financial products and services, as well as through improving the process, which will increase the positive impact on the agricultural sector. The banking sector recognizes the risks and its exposure to the agricultural sector is an indicator of the economic perspective not only of this sector but also of the national economy as a whole.

REFERENCES

1. Bogdanov, N. (2007). *Small rural households in Serbia and rural non-agricultural economy*, Belgrade, Ministry of Agriculture-UNDP, 78-82.
2. Ćirović, M. (2006). *Banking*, European Center for Peace and Development, Belgrade p.347.
3. *Conclusion of the Government of the Republic of Serbia on the National Program for Agriculture 2018-2020. year*, Official Gazette of RS, number 120/17. 30.dec. 2017.
4. Daouda, A., Reinsberga, B., Kentikelenisb, A., Stubbsa, T., Kinga. L., (2019). *The International Monetary Fund's interventions in food and*

- agriculture: An analysis of loans and conditions*, Elsevier, Food Policy 83. 204–218.
5. Đurić, K., Tomaš Simin, M., Glavaš Trbić, D., Lukač Bulatović, M. (2020). Challenges of the common agricultural policy of the European Union in the period after 2020, *Economics : theory and practice*, Year XIII, Vol. III, FIMEK Novi Sad, p. 43.
 6. *Euribor rates* (2021), Retrieved from <https://www.euribor-rates.eu/en/euribor-rates-by-year/2020/> (March 15, 2021)
 7. Hadžić, M. (2018). *Banking*, Singidunum University, Belgrade p. 191.
 8. Kačar, B., Curić, J., Ikić, S. (2017). Islamic banks and finance and possibility of agricultural investments in the Republic of Serbia, *Economics of Agriculture*, Vol. 64, No. 3, 1081-1100.
 9. Klepac V., Hampel D. (2017). *Predicting financial distress of agriculture companies in EU*. Agric. Econ. – Czech, 63, 347–355. doi: 10.17221/374/2015-AGRICECON .
 10. Kuzman, B., Đurić K., Mitrović Lj., Prodanović, R. (2017). Agricultural budget and agriculture development in Republic of Serbia, *Economics of Agriculture*, Vol. 62, No. 2, 515-531.
 11. Larder, N., Ruth Sippel, S., Argent, N. (2017). *The redefined role of finance in Australian agriculture*, *Australian Geographer*, doi: 10.1080/00049182.2017.1388555.
 12. *Law on Agriculture and Rural Development*, Official Gazette of RS, no 41/09,10/13 i 101/16
 13. Lin, C., He L. (2020). Targeted Monetary Policy and Agriculture Business Loans, *North American Journal of Economics & Finance*, Elsevier, doi.org/10.1016/j.najef.2020.101290 1-35.
 14. Meulen, H., Asseldonk, M. (2017). *Mainstream and alternative sources of finance in Dutch agriculture*, Paper for the 21th International Farm Management Congress, Edinburgh – sub theme: Financing farm business. 1-15.
 15. Migliorelli, M., Dessertine, Ph. (2017). Time for new financing instruments? A market-oriented framework to finance environmentally friendly practices in EU agriculture. *Journal of Sustainable Finance & Investment*, doi: 10.1080/20430795.2017.1376270 1-26

16. Nisha, B., (2018). Evolution of agriculture finance in India: a historical perspective. *Agricultural Finance Review*, Vol. 78 Issue: 3. 376-392,
17. Njegomir, V., Tepavac, R., Ivanišević N. (2017). Alternative sources of financing entrepreneurial undertakings in agriculture, *Economics of Agriculture*, Vol. 64, No. 1, 295-306.
18. *National Accounts Statistics, Gross Domestic Product 2019* (Statistical Office of the Republic of Serbia, Report No.269) Retrieved from www.stat.gov.rs (October 1, 2020)
19. *National Accounts Statistics, Gross Domestic Product 2015*. (Statistical Office of the Republic of Serbia, Report No. 260) Retrieved from www.stat.gov.rs (September 30, 2016)
20. Popović, S., Janković, I., Stojanović, Ž. (2018). Značaj bankarskih kredita za finansiranje poljoprivrede u Srbiji. *Economics of Agriculture*, Vol. 65, No. 1, 65-80. doi:10.5937/ekoPolj1801065P
21. *Quarterly gross domestic product in the Republic of Serbia* (Statistical Office of the Republic of Serbia, Report No.54) (2021) Retrieved from www.stat.gov.rs (March 1, 2021)
22. *Survey on the structure of agricultural holdings 2012-2018*. (SORS) Retrieved from www.stat.gov.rs (April 19, 2019)
23. *Structure of banks' claims on registered agricultural producers by purpose (NBS report)*, available at https://www.nbs.rs/sr_RS/drugi-nivo-navigacije/statistika/detaljni_potrazivanje/ (February 25, 2021)
24. Todorović, M. (2009). Credit risk management in the bank, *Economic horizons*, 11, (2). 81-99
25. Uzuna, V., Shagaidaa, N., Lermanb, Z (2019). *Russian agriculture: Growth and institutional challenges*, Land Use Policy 83, Elsevier. 475-487
26. Zakić, V. , Kljajić, N. (2016). *Analysis of the state of financial literacy of agricultural producers and models of financing agricultural production in the Republic of Serbia, Improvement of financial knowledge and records on agricultural holdings in the Republic of Serbia*, Monograph, Institute of Agricultural Economics, Belgrade, 3-22
27. Zelenović, V., Vojinović, Ž., Cvijanović, D. (2018). Serbian agriculture loans with the aim of improving the current situation, *Economics of Agriculture*, Vol. 65, No. 1, 323-336. doi:10.5937/ekoPolj1801323Z

EFEKTI KREDITNOG FINANSIRANJA POLJOPRIVREDE NA DRUŠTVENI PROIZVOD U POLJOPRIVREDI U REPUBLICI SRBIJI

Ranisavljević Duško

Sažetak: *Bankarski sektor poslednjih godina sve više se okreće ka sektoru poljoprivrede. Primetan je porast ukupnih potraživanja bankarskog sektora od registrovanih poljoprivrednih gazdinstava u periodu 2012–2020. godine, dok je deo društvenog proizvoda koji generiše sektor poljoprivrede takođe zabeležio rast, ali ne u istom procentu kao i bankarski krediti poljoprivredi. Cilj rada je ispitivanje međuzavisnosti porasta ukupnih potraživanja banaka od registrovanih poljoprivrednih proizvođača sa porastom društvenog proizvoda koji generiše sektor poljoprivrede. U radu je korišćena metoda statističke korelacije. Analizira se i uticaj i promene investicionih kredita u poljoprivredi, kredita za obrtna sredstva, ali i kretanje potraživanja banaka po osnovu kamata i naknada od poljoprivrednih proizvođača. Zaključak je da postoji povezanost kredita i društvenog proizvoda sektora poljoprivrede, ali da postoje i drugi faktori koji imaju uticaja. Iako je poslednjih godina bankarski sektor otvoreniji prema sektoru poljoprivrede, iako su krediti jeftiniji, neophodno je stvarati uslove za još veću dostupnost kredita poljoprivrednim proizvođačima, što bi stvorilo pozitivne efekte na poljoprivredu u celini.*

Ključne reči: *kreditiranje poljoprivrede, investicioni krediti u poljoprivredi, društveni proizvod.*

STANJE I RAZVOJ INOVATIVNOG SEKTORA MALIH I SREDNJIH PREDUZEĆA (MSP) U AP VOJVODINI

Simin Marina¹

Živkucin Slobodan²

Aleksić Sreto³

Soleša Dimitrije⁴

Sažetak: *Inovativnost je osnovni faktor tehnološkog progresa, ekonomskog rasta, razvoja i prosperiteta širom sveta. Unapređenje inovativnosti je u osnovi razvojne politike vodećih zemalja sveta i u središtu je razvojne strategije EU – Evropa 2020. Privredu AP Vojvodine i dalje odlikuje nizak stepen inovativnosti. Posledica nedovoljne brige preduzeća o tehnološkom razvoju zasnovanom na sopstvenom inovativnom radu je izrazito mali broj zaštićenih inovacija, a posebno patenta i malih patenata u nas. Predmet ovog rada je istraživanje dosadašnjeg stanja i broja inovativnih malih i srednjih preduzeća MSP koja su započela poslovanje na bazi inovacije, a posebno patenta ili malog patenta u AP Vojvodini.*

¹ Visoka škola strukovnih studija za menadžment i poslovne komunikacije, Modene 5, 21000 Novi Sad, e-mail: msimin@mpk.edu.rs

² Visoka škola strukovnih studija za menadžment i poslovne komunikacije, Modene 5, 21000 Novi Sad, e-mail: slobodanzivkucin@gmail.com

³ Visoka škola strukovnih studija za menadžment i poslovne komunikacije, Modene 5, 21000 Novi Sad, e-mail: sreto79@yahoo.com

⁴ Fakultet za ekonomiju i inženjerski menadžment, Cvečarska 2, 21000 Novi Sad, e-mail: dimitrijesolesa@gmail.com

Osnovni cilj rada je da se na osnovu rezultata ovog istraživanja i predloženih mera poveća broj inovativnih malih i srednjih preduzeća (MSP) u AP Vojvodini u funkciji stvaranja veće dodate vrednosti, uspešne tržišne verifikacije inovacija i boljeg tržišnog pozicioniranja.

Ključne reči: inovacije / inovativnost / patenti / mali patenti / mala i srednja preduzeća.

UVOD

Sektor malih i srednjih preduzeća (MSP) je ključni nosilac privrednog razvoja i zapošljavanja i predstavlja najvitalniji, najefikasniji i najdinamičniji deo privrede Republike Srbije. Osnovni ekonomski doprinos malih i srednjih preduzeća (MSP) u razvoju privrede ogleda se u: obezbeđivanju novog zapošljavanja, uvođenju inovacija, razvoju konkurencije, povećanju izvoza i smanjenju uvoza, efikasne proizvodnje proizvoda i usluga, dinamiziranju lokalnog razvoja, kreiranju dohodaka, povećanju kupovne moći stanovništva, smanjivanju siromaštva, povećanju kapaciteta domaćeg tržišta, povećanju konkurentnosti čitave privrede putem saradnje sa velikim preduzećima, povećanju produktivnosti i efikasnosti poslovanja.

Da bi mala i srednja preduzeća (MSP) bili u stanju da ostvare ključnu ulogu u privrednom i opštedruštvenom razvoju potrebno je da se aktivno podstiče njihov razvoj. Imajući u vidu da (MSP) raspolažu ograničenim sredstvima, kadrovima i znanjem, i da se u slobodnom delovanju tržišta nalaze u neravnopravnom položaju u odnosu na velika preduzeća, sve države razvijenih tržišnih privreda imaju razrađen i razuđen sistem podrške tj. sistem posebnih mera i akcija kojima se koriguju opšti uslovi i kojima se (MSP) dovode u približno isti položaj na tržištu. Takođe, od velikog značaja su mere koje se sprovode na nivou EU, a posebno ako se ima u vidu perspektiva da bi (MSP) iz Srbije, u neko dogledno vreme, mogla da imaju direktan pristup, a samim tim i korist od mera koje se preduzimaju na nivou EU.

METODOLOGIJA ISTRAŽIVANJA

Naučna opravdanost ovog rada ogleda se u činjenici da su u raznovrsnim nacionalnim publikacijama zastupljena skromna teorijska saznanja o stanju i broju tehnološki intenzivnih malih i srednjih preduzeća (MSP) koja su započela poslovanje na bazi neke inovacije, a posebno patenta ili malog patenta u AP Vojvodini.

Ovo istraživanje nudi krajnje objektivnan prikaz stanja jer je celokupna analitika zasnovana na konkretnim podacima iz javnih registara Zavoda za intelektualnu svojinu Republike Srbije i Ministarstva privrede Republike Srbije.

Od opštih naučnih metoda za obradu kvantitativnih podataka istraživači su koristili statističke metode. Putem statističke analize istraživači su objasnili postojeće stanje i strukturu, dinamiku i ograničenja koja sprečavaju puno aktiviranje inovativnih potencijala malih i srednjih preduzeća (MSP) u AP Vojvodini. Od posebnih naučnih metoda istraživači su koristili metod analize i sinteze, za istraživanje trenda i aktuelnog stanja primene inovacija, a posebno patenta i malog patenta od strane malih i srednjih preduzeća (MSP) u AP Vojvodini.

Rad je nastao kao rezultat rada na projektu pod pokroviteljstvom Pokrajinskog sekretarijata za visoko obrazovanje i naučnoistraživačku delatnost. Istraživanje fenomena navedenih u projektu bilo je moguće samo na osnovu ankete koja ima 13 pitanja. Za potrebe ovog istraživanja, uz pomoć Unije poslodavaca Vojvodine, upućeno je 200 upitnika na adrese koje Unija ima u svojoj bazi podataka za mala i srednja preduzeća (MSP) u Vojvodini. Takođe, jedan broj popunjenih upitnika je pribavljen preko Udruženja pronalazača Vojvodine. Broj poslatih upitnika je 200, a broj dobijenih ispunjenih upitnika je (33), što u procentima iznosi 16,5% od ukupno anketiranih privrednih subjekata u AP Vojvodini. Skoro svi ispitanici su naveli da u svom poslovanju koriste inovacije.

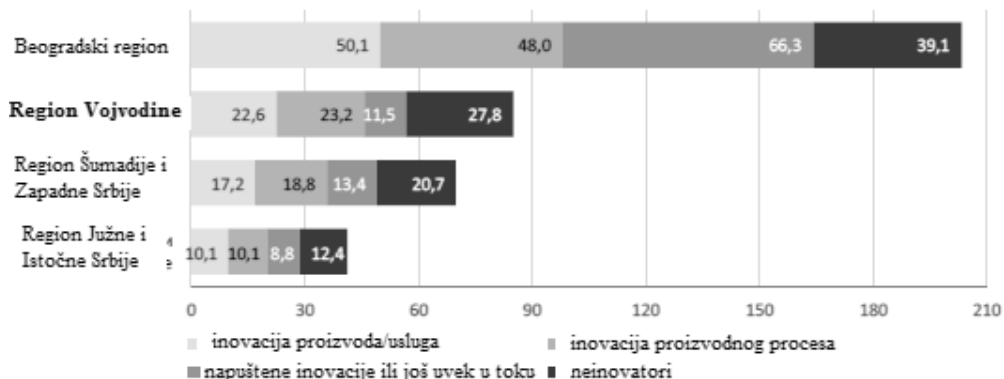
POKAZATELJI INOVATIVNOSTI U SEKTORU MALIH I SREDNJIH PREDUZEĆA

Koliki je značaj (MSP) najbolje predstavljaju pokazatelji poslovanja, kao što su broj preduzeća, zaposlenost, promet, bruto dodata vrednost. Sektor malih i srednjih preduzeća (MSP) predstavlja izuzetno značajan segment privrede Republike Srbije, samim tim i AP Vojvodine: njega u 2017. godini čine 99,9% ukupno aktivnih preduzeća, zapošljava skoro 2/3 zaposlenih u nefinansijskom sektoru i učestvuje sa 33,6% u BDV Srbije.

Prema navedenim pokazateljima, MSPP imaju najveće učešće u ukupnom broju privrednih subjekata – 99,9% (357.234), zaposlenosti – 66,0% (873.462 radnika), prometu – 65,6% (7.164. mlrd. dinara), bruto dodatoj vrednosti – 56,7% (1.325 mlrd. dinara). Dakle, sektor MSPP ukupno angažuje oko milion zaposlenih, održava socijalni mir i puni republički budžet ali, nažalost, njihovi interesi još uvek ostaju na marginama privrednih zbivanja. Treba naglasiti da se od ukupnog broja privrednih subjekata (357.234) na MSP odnosi (99.967), a na preduzetnike (257.267) (Izveštaj MSPP, 2017, 4).

U AP Vojvodini je broj privrednih subjekata – 23,5% (90.618), zaposlenosti 17,6% (232.478), prometu 17,5% (1.907. mlrd. dinara), bruto dodatoj vrednosti 14,5 % (340 mlrd. dinara).

Jedan od ključnih stubova na kojima treba da se bazira oporavak sektora MSP u Srbiji (AP Vojvodini) je razvoj inovativnosti. Inovativna MSP su najefikasniji i najfleksibilniji deo savremene privrede, stožer jačanja konkurentnosti i ukupnog privrednog razvoja. Sposobnost prilagođavanja promenama jedan je od najvećih problema i izazova sa kojima se sreću privredni subjekti u savremenim uslovima privređivanja, a upravo ta sposobnost je jedna od osnovnih odlika MSP.

Grafikon 1. Zastupljenost vrsta inovacija prema teritoriji (%)

Izvor: Republički zavod za statistiku RS, Statistika nauke, tehnologije i inovacija, Saopštenje br. 172, 2019.

U AP Vojvodini (Grafikon 1.) prema zastupljenosti vrsta inovacija (45,8%) se odnosi na inovacije proizvoda/ usluga (22,6%) i inovacije proizvodnog procesa (23,2%). Preostali deo (54,2%) predstavljaju napuštene inovacije ili još uvek u toku (11,5%) i neinovatori (27,8%).

U savremenim uslovima privređivanja, inovativnost je jedan od najznačajnijih faktora opstanka, rasta i razvoja preduzeća. Inovacije predstavljaju osnovni pokretač razvoja preduzeća, nacionalne privrede i društva u celini. One imaju ključnu ulogu u razvoju ekonomije bazirane na znanju. Inoviranje podrazumeva efikasnu primenu novih ideja za unapređenje poslovanja, u skladu sa potrebama kupaca i promenama na tržištu. Inovativna organizacija permanentno traga za inovativnim rešenjima koja se ogledaju u uvođenju novih ili poboljšanih postojećih proizvoda i poslovnih procesa (Ravić, Karavidić, 2015, 8).

Uprkos pozitivnoj društvenoj klimi, kadrovskim i materijalnim mogućnostima za razvoj inovativnih aktivnosti, postignuti rezultati nisu zadovoljavajući. Podatak, da je troškove istraživanja i razvoja nefinansijskog sektora privrede u 2007. godini, iskazalo samo 1.544 MSP ili 1,6% od ukupno 296.086 MSP, i da troškovi istraživanja i razvoja učestvuju svega 0,07%, odnosno 0,08% u poslovnim rashodima i prometu MSP, upućuje na otkrivanje i otklanjanje prepreka koje

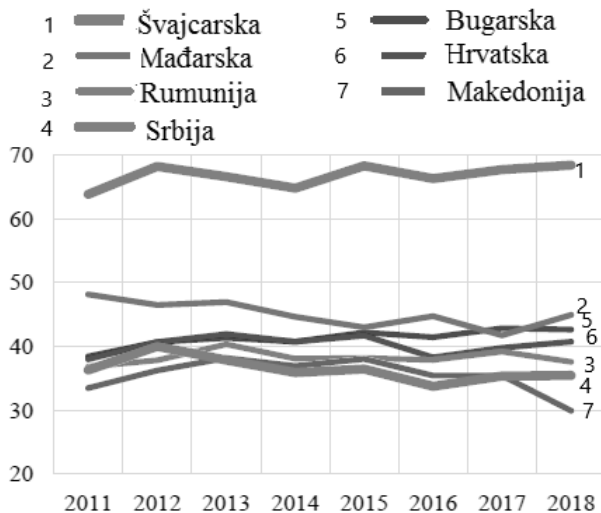
sprečavaju brži razvoj inovativnih aktivnosti (Simin M., 2012, 66). Slična situacija je i danas, prema saznanjima autora.

Uspješna inovaciona politika počinje kroz obrazovni sistem. U Nemačkoj se krajem 90-tih godina, nedostatak visokokvalifikovanog rada pokazao kao najvažnija prepreka za postizanje inovativnosti na vrhuncu nove ekonomije znanja. Oko 10 000 nemačkih MSP-a otkazalo je svoje inovativne programe zbog nedostatka obučenih kadrova, a oko 6 000 MSP nije moglo ni da započne takve projekte (ZEW, 2004, 27).

U Nemačkoj postoji oko 170 000 inovativnih MSP u industrijskim i uslužnim delatnostima, od kojih se 36 000 kontinuirano bavi istraživanjem i razvojem. Uglavnom posluju kao inovativni kooperanti dobavljača sa specijalizovanim proizvodnim programom ili za ciljna tržišta (niše) kao proizvođači visokotehnoloških proizvoda (ZEW, 2004,28).

Brzo raste broj MSP koji aktivno koriste patentni sistem u cilju zaštite i primene svoje intelektualne svojine, a posebno u oblasti farmaceutske industrije i biotehnologije i računa se da su u sektoru MSP danas, patenti zastupljeni sa 57% u odnosu na 35% početkom 1990. godine (Rohling K., Multhaup T., 2015,120). Dok velike kompanije u poslednjih nekoliko godina otpuštaju zaposlene i pribegavaju podugovaranju, nova radna mesta nastaju upravo u sektoru MSP.

Inovacije su najvažniji element za privredni, intelektualni i društveni napredak. Danas su postale globalni fenomen koji utiče na sve sektore privrede i predstavljaju motor ekonomskog rasta i osnova održivog privrednog razvoja. Univerzitet Cornell, INSTEAD i Svetska organizacija za intelektualnu svojinu (WIPO) u partnerstvu sa drugim organizacijama i institucijama u godišnjem izveštaju (The Global Innovation Index - GII) od 2007. godišnje prati i rangira oko 130 država prema njihovim inovacionim performansama i uspešnosti u inovacijama.

Grafikon 2. Kretanje GII zemalja iz okruženja

Izvor: The Global Innovation Index 2011-2018.

Srbija se, prema Globalnom indeksu inovativnosti u 2018. godini, nalazi na 55 mestu od 126 zemalja, što je poboljšanje za sedam pozicija u odnosu na 2017. godinu i najbolji rang u poslednjih pet godina. (Izveštaj MSPP, 2017,38).

Privredu Republike Srbije, a samim tim i AP Vojvodine, karakteriše trend rasta stepena inovativnosti, mada i dalje sa značajnim zaostatkom za prosekom EU. Prema inovacionim performansama, Republika Srbija (indeks inovativnosti 0,335) se u 2017. nalazi u grupi 16 zemalja umerenih inovatora i značajno zaostaje u odnosu na prosek EU (0,504) i većinu evropskih zemalja.

Teoretičari Arundel i Kabla su dokazali da se više vrednosti pripisuje patentima preduzeća koja posluju u takozvanim specifičnim industrijama, kao i da se prosečna patentna stopa u industriji kreće u razmeri od 15% u industriji metala i čelika do 74% u farmaceutskoj industriji (Arundel, Kabla, 1998, 27). Međutim, u velikom broju ostalih sektora, inovativnost MSP zasniva se na manjim izmenama postojećih proizvoda, inovacijama u dizajnu, promeni u načinu isporuke ili menadžerske i marketinške organizacije. U mnogim od tih sektora, inovacije u MSP su više neformalne prirode, bez učešća troškova

istraživanja i razvoja, laboratorija i zaposlenih. U takvim slučajevima, druga prava intelektualne svojine, kao što su žigovi, industrijski dizajn, oznake geografskog porekla i dr. mogu imati veću ulogu od patenata u obezbeđenju komparativne prednosti MSP (Simin M, 2012, 53).

Podaci o prijavama patenata mogu da se koriste kao indikator inovativne aktivnosti u preduzećima i među pronalazačima u određenoj zemlji. Prijavom patenta štiti se novo rešenje određenog tehničkog problema u zavisnosti od nivoa patentibilnosti.

Tabela 1. *Prijave patenata od 2009. do 2018. godine*

Godina	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018
Prijave domaćih prijavilaca	299	290	180	191	201	201	178	191	173	162
Prijave stranih prijavilaca podnete direktno Zavodu	21	23	28	20	7	6	9	16	8	5
PCT prijave u nacionalnoj fazi	40	16	21	13	13	5	4	6	1	7
Ukupno	360	329	229	224	221	212	191	213	182	174

Izvor: Glasnik intelektualne svojine 2018 Intellectual Property Gazette Podlistak/Supplement, str.35

Ako posmatramo strukturu prijavljenih patenata u periodu od 2009. do 2018. godine može se zapaziti da broj prijava patenata konstantno opada kako domaćih, tako i stranih prijavilaca u Zavodu za intelektualnu svojinu RS. U periodu od 2009. do 2018. godine došlo je do naglog porasta broja prijava patenata stranih prijavilaca, prevashodno kao posledica stupanja na snagu Ugovora o proširenju i saradnji u oblasti patenata. Samo u 2018. godini prijavljeno je 1.426 patenata na osnovu ovog ugovora, a u periodu od 2009. do 2018. godine prijavljeno je ukupno 6.362 patenta.

Većina OECD zemalja, u cilju podsticanja inovativnih aktivnosti u sektoru MSP, primenjuje poreske podsticaje. U okviru takvih poreskih podsticaja

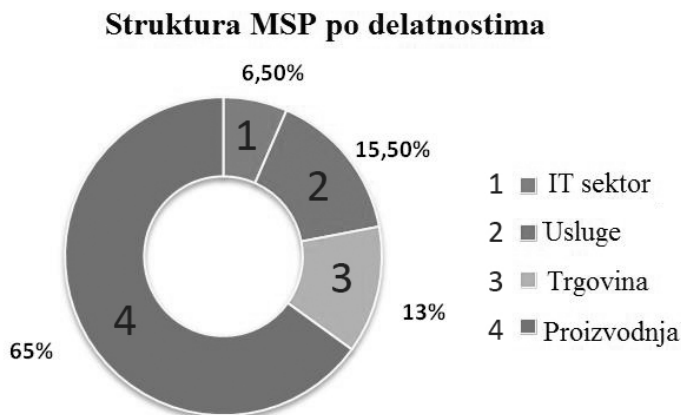
u nekim slučajevima, kao npr. u Irskoj, pružaju se oslobađanja od poreza za prihode koji potiču: od prodaje patenata, olakšice za aktivnosti istraživanja i razvoja koje uključuju zaštitu rezultata istraživanja i razvoja ili tzv. „poreske pauze“ za sticanje sopstvene tehnologije. Pristup oporezivanju značajno varira od zemlje do zemlje (Bobrovszky, 2002, 73).

ANALIZA PRISPelih REZULTATA ISTRAŽIVANJA

1. Struktura MSP prema vrsti delatnosti

U Grafikonu br. 4 dat je prikaz zastupljenosti MSP prema vrsti delatnosti

Grafikon 4.: *Struktura MSP po delatnostima*

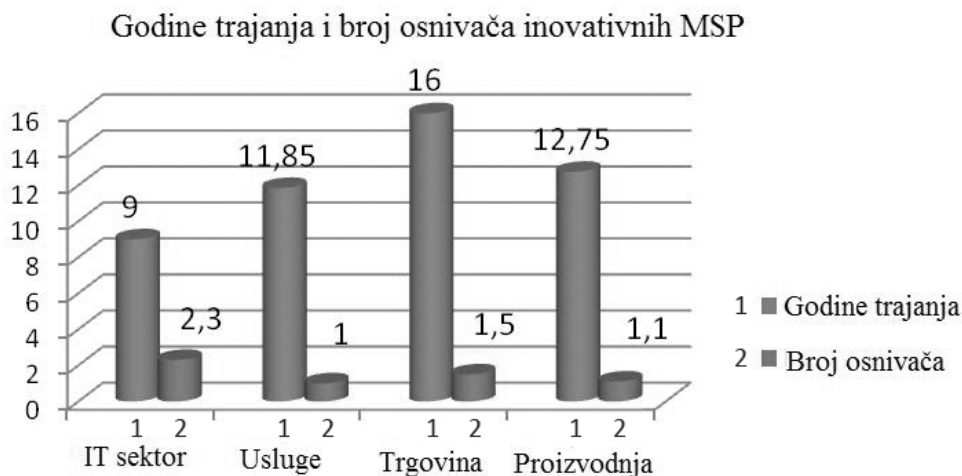
Izvor: Istraživanje autora na bazi ispunjenih upitnika

- Iznenađujuće je da je među anketiranim inovativnim malim i srednjim preduzećima (MSP), najveći broj proizvodnih preduzeća (65%), što ocenjujemo veoma pozitivno.
- Uvidom u proizvodne programe, proizvodna mala i srednja preduzeća (MSP) pretežno posluju u oblasti obrade plastike, štampe, obrade metala i građevinske struke.

2. Godina osnivanja i broj osnivača

Kada su u pitanju godina osnivanja i broj osnivača situacija je prikazana u Grafikonu br. 5.

Grafikon 5: Godina osnivanja i broj osnivača po delatnostima

Izvor: Istraživanje autora na bazi ispunjenih upitnika

- Najkraće traju mala i srednja preduzeća u IT sektoru, zatim u sektoru usluga, proizvodnje, a najduže u sektoru trgovine. Navedeno pokazuje da broj malih i srednjih preduzeća zavisi od trendova u razvoju privrede (IT i usluge) i da se proizvodnja u poslednje vreme budi, mada je većina proizvodnih preduzeća ipak oslonjena na ostala tri sektora. Pozitivno iznenađuje postojanje malih i srednjih preduzeća (MSP) u delatnosti prerade metala, što smatramo značajnim;
- Broj osnivača je indikativan pokazatelj. Grafikon br. 3 pokazuje da se broj osnivača kreće u rasponu 1 do 2,5 u zavisnosti od sektora poslovanja i da se radi o mikro preduzećima (do 9 zaposlenih). To nam govori da kod nas mala i srednja preduzeća (MSP) sa više osnivača ne uspevaju, odnosno da se partnerski odnosi brzo raskidaju.

3. Kako ste obezbedili sredstva za početak rada?

Raspodelu odgovora ilustruje Grafikon br. 6

Grafikon 6.: Izvori sredstava pri započinjanju posla

Izvor: Istraživanje autora na bazi ispunjenih upitnika

Kao što se vidi iz odgovora, najveći broj anketiranih malih i srednjih preduzeća (MSP) započeo je poslovanje sa sopstvenom, odnosno porodičnom ušteđevinom. To umnogome objašnjava situaciju u nas, odnosno daje odgovor na nekoliko ključnih pitanja.

- Ne postoje podsticajna, jeftina ili čak bespovratna sredstva za početak poslovanja, za tzv. start up preduzeća;
- nema povoljnih kredita;
- zabeležen je samo jedan slučaj da je preduzetnik dobio podsticajna sredstva, u rubrici - drugi izvori;
- mala i srednja preduzeća (MSP) kod nas započinju poslovanje obazrivo i sporo, pa dok oni razviju svoje poslovanje domaća i strana konkurencija plasira bolji proizvod ili uslugu. U prilog tome ide činjenica da su osnivači, većinom i sami vlasnici, takođe svedoči o tome.

U vezi sa navedenim, očigledno je da nemamo mala i srednja preduzeća (MSP) u oblasti visoke tehnologije u kojima se traži skupa oprema i precizna tehnologija.

4. Koji vam je sada najveći problem u radu?

Najveći deo ispitanika je naveo ne samo jedan nego više problema sa kojima se suočavaju u poslovanju.

2. Najveći problem sa kojim se susreću mala i srednja preuzeća

Redni broj	Najveći problem	Broj MSP	Procenat
1	Nedostatak obrtnih sredstava i nelikvidnost	11	33%
2	Parafiskalni rashodi	9	27%
3	Naplata potraživanja	5	15%
4	Nedostatak kvalifikovanih kadrova	7	21%
5	Nemogućnost planiranja i investiranja, nesiguran privredni ambijent	7	15%
6	Distribucija, izvoz i nelojalna konkurencija	4	12%
7	Nepoverenje i otežan plasman novih proizvoda	3	9%
8	Konkurencija velikih preduzeća na javnim nabavkama	3	9%
9	Bahatost clijenata	2	6%
10	Skupo zapošljavanje novih radnika	6	18%
11	Bez odgovora	4	12%

Izvor: Istraživanje autora na bazi ispunjenih upitnika

Na osnovu odgovora anketiranih na pitanje koji su najveći problemi u radu u Tabeli 2., najviše anketiranih je navelo da su to nedostatak obrtnih sredstava, a sa tim u vezi i nelikvidnost. Razlozi za hroničan nedostatak finansijskih sredstava malih i srednjih preduzeća (MSP) su raznoliki i zavise od više faktora. Na prvom mestu je slab izvozni potencijal naših malih i srednjih preduzeća (MSP), kako po kvalitetu tako i po maloj dodatoj vrednosti. Zatim, niska stopa produktivnosti u proizvodnji zbog primene zastarelih tehnologija i najzad nedostatak primenjenih tehnoloških inovacija u sferi materijalne proizvodnje. Sa ovim u vezi je decenijsko opredeljenje naše privrede na uvoz stranih licenci i tehnologije.

PREDLOZI ZA BRŽI RAZVOJ INOVATIVNOG SEKTORA MALIH I SREDNJIH PREDUZEĆA U AP VOJVODINI

U podsticanje razvoja inovativnog sektora malih i srednjih preduzeća (MSP) potrebno je uključiti čitav privredni sistem zemlje sa svim podsistemima koji moraju delovati tako da direktno podstiču razvoj malih i srednjih preduzeća (MSP). Ovo delovanje se sprovodi putem posebnih mera i programa kojima se ubrzavaju određeni procesi koji doprinose razvoju (MSP). Sve preduzete mere moraju biti u cilju otklanjanja ograničenja koja spečavaju brži razvoj inovativnog sektora malih i srednjih preduzeća (MSP) u AP Vojvodini.

Istraživanjem trenda i aktuelnog stanja primene inovacija, a posebno patenta i malog patenta od strane malih i srednjih preduzeća (MSP) u Vojvodini, utvrđeno je da postoji niz ograničenja koja sprečavaju puno aktiviranje inovativnih potencijala malih i srednjih preduzeća (MSP). Predlozi za brži razvoj inovativnog sektora malih i srednjih preduzeća (MSP) u AP Vojvodini su:

1. Smanjenje poreskih opterećenja

Zahtevi većine anketiranih vlasnika malih i srednjih preduzeća (MSP) odnose se na smanjenje poreza na dobit, doprinosa na lične dohotke i sve druge parafiskalne rashode. Sa ovim zahtevima su se više puta oglašavali Unija poslodavaca Vojvodine i Unija poslodavaca Srbije.

2. Uvođenje „rada na crno” u legalne tokove

Ovim bi se olakšala situacija za sva mala i srednja preduzeća (MSP) jer bi porezi i ostala opterećenja bili raspoređeni na veći broj privrednih subjekata.

3. Sprečiti odliv mladih, školovanih kadrova iz AP Vojvodine

Jedini uslov i način da se za smanjenje odliva mladih je porast nacionalnog blagostanja kao i ekonomskog, kulturnog i ostalih vidova

razvoja. Čak i pod uslovom da se ubrza ekonomski, tehnološki i ostali vidovi razvoja društva ne bi se potpuno zaustavio odlazak mladih i stručnih kadrova u inostranstvo. Međutim, postoji nada da bi veći broj obrazovanih u privredi mogao da doprinese ubrzanom razvoju i oporavku privrede.

4. Osnivanje inovativnih centara u Vojvodini

Ovo je verovatno ključni zahtev vlasnika malih i srednjih preduzeća (MSP), iz više razloga. Osnovni razlog jeste što bi tako mala i srednja preduzeća (MSP) mogla da rešavaju svoje razvojne probleme bez stvaranja sopstvenih razvojnih centara što je veoma skupo.

Naši univerziteti, na žalost, još uvek nisu orijentisani na stvaranje kadra koji je osposobljen da se odmah uključi u rešavanje privrednih problema. Ono što se trenutno dešava u IT sektoru je ohrabrujuće i veoma važno i trebalo bi da bude model i za druge privredne grane.

5. Veća produktivnost rada

Nedovoljno ulaganje u obrazovanje i istraživanje i razvoj dovelo je do smanjenja produktivnosti preduzeća, slabljenja konkurentnosti čitave privrede, čime je doveden u pitanje privredni razvoj zemlje. Država mora da kreira razvojnu politiku i program podrške malim i srednjim preduzećima (MSP) kako bi se razvio i u potpunosti iskoristio inovacioni potencijal domaćih malih i srednjih preduzeća (MSP).

6. Podsticanje izvoza inovativnih malih i srednjih preduzeća

Ovaj predlog govori o veoma teškoj situaciji u kojoj se nalaze inovativna mala i srednja preduzeća (MSP), koja nemaju akumulaciju za obezbeđenje potrebnih uslova za izvoz svojih proizvoda. Drugi deo predloga odnosi se pre svega na porast broja malih i srednjih preduzeća (MSP) nastalih na bazi tehničkih i tehnoloških inovacija. Ovaj predlog, tj. odgovor na ovo pitanje je ključni i najvažniji odgovor u čitavoj anketi.

7. Osnivanje državne investicione banke za mala i srednja preduzeća (MSP)

Ovo je veoma značajna mera o kojoj se već godinama priča, ali za koju je potrebna volja aktuelne vlasti (vlade). S obzirom da banke, kao komercijalne, profitabilne institucije nisu pogodna forma za finansijsku podršku (MSP) i preduzetnika, neophodno je da vlada i NBS usmere raspolaganje sredstvima koja se pod povoljnim uslovima dobijaju od međunarodnih razvojnih i finansijskih institucija samo onim bankama (na prvom mestu investicionoj banci) koje imaju tehničku podršku za finansiranje (MSP) i koje su spremne na podelu rizika poslovanja sa komitentima (MSP).

8. Osnivanje Fonda za patente

Ovaj fond bi mogao da bude formiran u okviru državne investicione banke za mala i srednja preduzeća (MSP).

9. Ulazak u EU

Generalno posmatrano, ovaj predlog potiče iz uverenja osnivača malih i srednjih preduzeća da će nam u tom slučaju biti dostupna EU bespovratna sredstva za osnivanje i rad malih i srednjih preduzeća (MSP). Oni se nadaju da bi u tom slučaju bilo više podsticajnih sredstava i povoljnih kredita za investicije i obrtna sredstva.

10. Obezbeđenje naplate potraživanja uvođenjem kazni za neplaćanje

Ovaj predlog se odnosi na uvođenje inspekcijskih mera (kazni) za preduzeća koja ne plaćaju dobavljačima robe u ugovorenom roku. Poznato je da domaća, a naročito velika trgovinska preduzeća do sada nisu plaćala penale za višemesečne neplaćene obaveze malim dobavljačima.

11. Plaćanje PDV po naplati računa od kupaca (naplaćenim računima)

U Republici Srbiji je zakonska obaveza da se PDV mora platiti odmah po izdavanju računa, a naplata potraživanja je često neizvesna. Ovakva praksa ima katastrofalne posledice za većinu malih i srednjih preduzeća (MSP) i vodi ih u nelikvidnost. Tim više što ne postoji zakonski mehanizam prisile za naplatu potraživanja, barem kada su u pitanju mala i srednja preduzeća (MSP). Ova mera bi značajno olakšala poslovanje malih i srednjih preduzeća (MSP), a posebno po pitanju likvidnosti.

12. Edukacija mladih za preduzetništvo

Obrazovanje mladih za preduzetništvo predstavlja jedan od najznačajnijih faktora za ostvarivanje rasta i razvoja sektora malih i srednjih preduzeća u AP Vojvodini. Značaj obrazovanja utoliko je veći kada se uzme u obzir činjenica da se na znanju baziraju inovativne sposobnosti, najpre pojedinaca a onda i preduzeća kao celine. Pored neophodnosti reforme obrazovanja koja bi išla u pravcu pružanja najsavremenijih i praktično primenjivih znanja, dosta prostora otvara se i za neformalno obrazovanje, čiji potencijal takođe nije u dovoljnoj meri iskorišćen u AP Vojvodini. Preduzetništvo bi trebalo uvesti u osnovno, srednje i visoko obrazovanje kao predmet, kako bi se mladi ljudi obučili i ohrabрили da jednog dana započnu sopstveni posao.

13. Koristiti znanja i iskustva uspešnih privrednika

Do znanja i informacija se dolazi na razne načine, a najčešće raspitivanjem šta i kako rade uspešni privrednici, a to je najčešći oblik učenja u nas. Mala i srednja preduzeća (MSP) najmanje koriste usluge raznih konsultantskih preduzeća ili agencija prilikom pokretanja i razvoja poslovanja kao i prevazilaženja „dečjih bolesti”.

DISKUSIJA ISTRAŽIVANJA

Na osnovu sprovedenog istraživanja postojećeg stanja dat je predlog mera za unapređenje zaštite i primene inovacija, a posebno patenata i

malih patenata kao osnove za dinamičniji rast i razvoj novih tehnološki intenzivnih malih i srednjih preduzeća (MSP) u AP Vojvodini.

Ravnomeran nacionalni, regionalni i lokalni razvoj je samo jedna od rezultanti osmišljene inovacione politike u vidu podsticanja istraživanja i razvoja, nasuprot uvozu znanja. Sa stanovišta smanjenja zavisnosti od uvoza znanja i stranih tehnologija, delotvorna inovaciona politika je moćno sredstvo za pokretanje domaćeg, autohtonog pronalazaštva, istraživanja i razvoja, stvaranje novih proizvoda i poslovnih transakcija, otvaranje novih radnih mesta i dr.

1. Jedan od najvećih problema sa kojim se suočavaju MSP u AP Vojvodini je nedostatak finansijskih sredstava, naročito u početnoj fazi svog poslovanja, a ograničena sredstva umanjuju mogućnost pristupa novim tehnologijama i inovacijama. Ovo je razlog što je jedan od od najvažnijih prioriteta u podršci razvoja malih i srednjih preduzeća (MSP) u AP Vojvodini obezbeđenje različitih i povoljnih vidova finansiranja.

Sprovedena anketa je pokazala da je najveći broj anketiranih (MSP) započeo poslovanje sa sopstvenom, odnosno porodičnom ušteđevinom. Ovo ukazuje da je sektor (MSP) dostigao granice svojih mogućnosti rasta i povećanja konkurentnosti i da bez značajnijih promena u sistemu finansijske podrške ovom sektoru (nove kreditne linije, stvaranje zakonskih mogućnosti za osnivanje državne investicione banke i dr.) MSP neće značajnije moći da povećavaju svoju konkurentnost.

Smisao „pomoći” može da se odnosi na podsticajna sredstva (fondove) koja bi se davala bespovratno za razvoj inovacija, kao i pomoć za obezbeđenje sertifikata potrebnih pri izvozu novih proizvoda. Zatim, mogla bi da se daju sredstva kao pomoć (subvencije) za otvaranje novih radnih mesta za proizvodnju novih ili poboljšanih već postojećih proizvoda. Najvažnija pomoć bi bila kada bi mala i srednja preduzeća (MSP) osnovana na bazi inovativnih proizvoda i tehnologija bila oslobođena poreza na dobit, najmanje tri godine.

2. Iz odgovora na pitanje koji vam je najveći problem proizilazi da je većina (MSP) navela isti problem, a to su porezi i doprinosi a

naročito parafiskalni rashodi. Ovo takođe slabi ekonomsku moć (MSP) i onemogućava nova zapošljavanja.

Primena stimulatívne poreske politike u sektoru MSP, polazeći od prethodnog stava, treba da obezbedi veća ulaganja u poslovanje, investiranje i uvođenje inovacija. Snažna državna regulativa koči preduzetničku inicijativu, povećava troškove poslovanja, usporava rad i povećava nesigurnost u poslovanju čitave privrede, a posebno sektora (MSP), što zahteva odgovarajuće društvene akcije.

Sa stanovišta smanjenja zavisnosti od uvoza znanja i stranih tehnologija, stimulatívna poreska politika trebalo bi da podstíče domaće autohtono pronalazaštvo, istraživanje i razvoj, stvaranje novih proizvoda i poslovnih transakcija, otvaranje novih radnih mesta i dr.

3. Među (MSP) ima najviše mikro preduzeća sa jednim zaposlenim, kao i porodičnih mikro preduzeća (do 9 zaposlenih). Ovo pokazuje da su uslovi privređivanja za (MSP) takvi da se vlasnici bore sa egzistencijalnim problemima i da ne mogu da zapošljavaju nove radnike, odnosno da su najčešće vlasnici i jedini zaposleni. Takođe, ima ubedljivo najviše proizvodnih preduzeća, od kojih su sva mikro (MSP).

Značajan problem koji se može uočiti na osnovu dobijenih odgovora je činjenica da pronalazači i investitori nisu osnovali zajedničkim snagama nijedno od malih i srednjih preduzeća (MSP). To verovatno govori o našem mentalitetu i nepoverenju među partnerima. Čest je slučaj da osnivači imaju različite poglede na način upravljanja preduzećem, načinom raspodele prihoda i dobiti, ili po pitanju investicija.

Za uspešnije pozicioniranje srednjih (MSP) na međunarodnom tržištu neophodna je veća zainteresovanost nosilaca sistema za podršku razvoja (MSP). Nepostojanje dovoljnog broja snažnih, dinamičnih i tehnološki intenzivnih (MSP) srednje veličine predstavlja značajno ograničenje privrednog razvoja AP Vojvodine.

4. Trend opadanja inovativnih aktivnosti u (MSP) u Vojvodini se nastavlja. Inovativnost se zasniva na znanju, ali zahteva i podršku poslovnog ambijenta. Objašnjenje za ovakvu statistiku možemo potražiti na dva mesta – atmosfera u organizacijama koja ne

podstiče zaposlene da iskažu svoje inovativne potencijale i izostanak podrške države.

Preduzećima u AP Vojvodini nedostaju izvori finansiranja za razvoj, obrtni kapital, obim proizvodnje koji bi omogućio optimalno iskorišćavanje kapaciteta, mogućnost fleksibilne specijalizacije, dobro obučeni i specijalizovani stručnjaci, mogućnost izvoza na međunarodno tržište i povezanost na lokalnom, odnosno regionalnom nivou.

5. Eliminisanje svih ograničenja u Zakonu o javnim nabavkama u pravcu većeg uključivanja malih i srednjih preduzeća (MSP), što može biti izuzetno važan podsticaj njihovog razvoja i rasta, jer se nabavkama obezbeđuje stalnost porudžbina, kvalitet i kvantitet usluga, garantuju rokovi i način plaćanja.

U razvijenim zemljama javne nabavke predstavljaju značajan vid podrške rastu i razvoju malih i srednjih preduzeća (MSP), što bi bilo primenjivo u nas, s obzirom da se godišnje u Srbiji, a samim tim i u AP Vojvodini troše značajna sredstva na javne nabavke i u tom smislu država i javna preduzeća predstavljaju najveće poručioce roba i usluga u zemlji.

6. Većina malih i srednjih preduzeća (MSP) u AP Vojvodini nije materijalno i kadrovski osposobljena za praćenje najnovijih naučnih i tehničko-tehnoloških dostignuća u proizvodnji, što se posebno odnosi na patentnu bazu podataka, a bez potpune i blagovremene informacije nije moguće donositi korisne odluke.

Stoga, pružanje informacionih usluga u okviru tehnoloških inovacionih programa, uključivanjem modela intelektualne svojine u okviru programa obuke za preduzetnike i druge aktivnosti koje vode širenju primene sistema intelektualne svojine, doprinose svođenju primene intelektualne svojine u okvire inovacija, preduzetništva i razvojnih programa za sektor (MSP). U tom kontekstu treba jačati saradnju između Zavoda za intelektualnu svojinu i institucija za podršku (MSP), udruženja (MSP), nacionalne, regionalne i lokalne vlasti i drugih relevantnih institucija u cilju bolje identifikacije potreba preduzetnika i (MSP) u oblasti intelektualne svojine i prevazilaženju prepreka za efikasno korišćenje sistema intelektualne svojine.

ZAKLJUČAK

Istraživanje koje je obavljeno je pokazalo da su mala i srednja preduzeća (MSP) u AP Vojvodini nastala na tehnološkom razvoju, zasnovanom na sopstvenom inovativnom radu, još u veoma malom broju. U nas se u poslednje dve dekade, tačnije od donošenja Evropske povelje o malim i srednjim preduzećima, 2002. godine, sve više pridaje značaj sektoru (MSP) i razvoju novih tehnologija. Ova pojava ohrabruje, a ujedno i dokazuje kako je tema ovog rada dobro odabrana i bavi se aktuelnom problematikom kod nas. Privrednog razvoja nema bez tehnološkog razvoja koji je preduslov za nastanak i razvoj inovativnog sektora malih i srednjih preduzeća (MSP).

Sprovedeno istraživanje je pokazalo da je najveći broj anketiranih (MSP) započeo poslovanje sa sopstvenom, odnosno porodičnom ušteđevinom. Ovo ukazuje da je sektor (MSP) dostigao granice svojih mogućnosti rasta i povećanja konkurentnosti jer ograničena sredstva umanjuju mogućnost pristupa novim tehnologijama i inovacijama.

U delu proizvodnih (MSP), obuhvaćenih ovim istraživanjem, prikazano je da se uglavnom radi o mikro (MSP) koja rešavaju socijalno-ekonomske probleme zaposlenih jer je poslovanje ovih preduzeća, po pravilu, lokalnog karaktera sa stanovišta tržišta i zaposlenosti. Mnogo značajniji doprinos privrednom rastu i razvoju, u dužem periodu u AP Vojvodini, mogu da obezbede srednja (MSP).

Najpropulzivniji sektor (MSP) su preduzeća iz oblasti IT tehnologija. Na žalost, većina IT malih i srednjih preduzeća (MSP) u nas, bave se skoro isključivo programiranjem po narudžbi poznatog kupca, a vrlo malo se rade proizvodi (informatički paket program) koji se koriste za rešavanje nekih realnih problema u poslovanju.

U podsticanje razvoja inovativnog sektora malih i srednjih preduzeća (MSP) potrebno je uključiti čitav privredni sistem zemlje sa svim podsistemima koji moraju delovati tako da direktno podstiču razvoj malih i srednjih preduzeća (MSP). Ovo delovanje se sprovodi putem posebnih mera i programa kojima se ubrzavaju određeni procesi koji doprinose razvoju (MSP). Sve preduzete mere moraju biti u cilju otklanjanja ograničenja koja sprečavaju brži razvoj inovativnog sektora malih i srednjih preduzeća (MSP) u AP Vojvodini.

LITERATURA

1. Arundel A., Kabla I., (1998) What percentage of innovations are patented. Empirical estimates for European firms., Research Policy 27
2. Bobrowszky J., (2002), Intellectual Property as a Mean of Qualitative Development, Publikacija, Svetska organizacija za intelektualnu svojinu (WIPO), Geneve
3. European Commission, (2002), The European Charter for Small Enterprises, Enterprise publication, Luxembourg
4. European Commission and the European Parliament, (2003), Thinking Small in an Enlarging Europe Communication from the EC and the European Parliament, COM 26 final, Brussels
5. Heitz A.,(2005): Valuation and management of intellectual property assets in SME and Entrepreneurship, Exploiting IP in Agriculture, CARDS Regional Workshop, Beograd
6. Glasnik intelektualne svojine, (2018) Zavod za intelektualnu svojinu, Beograd
7. Izveštaj o malim i srednjim preduzećima i preduzetništvu (2018), Ministarstvo privrede, Beograd
8. Ravić, N., Karavidić, S. (2015). Obrazovanje preduzetnika kao faktor rasta i razvoja malih i srednjih preduzeća u Republici Srbiji. *Međunarodna konferencija o društvenom i tehnološkom razvoju*. Banja Luka, Univerzitet PIM.
9. Rohling K., Multhaup T. (2005): Innovative SMEs in Germany, OECD SME and Entrepreneurship Outlook, str. 120.
10. Simin M., (2012), Intelektualna svojina i mala i srednja preduzeća, Monografija, Zadužbina Andrejević, Beograd
11. Simin M., Živkucin S., Jurković M., (2018), „Model Triple Spiral as a basis for development of innovative sector SMEs in the world”, 7th PAR International Leadership Conference, PILC 2018, Opatija, p.186-195
12. Simin M., Kalinić M., Jurković M., (2015), Patent protection as a precondition for the commercialization of inventions, 4th PAR International Leadership Conference, PILC 2015, Opatija, p.189-194
13. Statistika nauke, tehnologije i inovacija (2019), Republički zavod za statistiku RS, Saopštenje br.172
14. Zentrum fuer Europäische Wirtschaftsforschung – ZEV (2004): Innovationsverhalten der deutschen Wirtschaft, Indikatorenbericht zur Innovationserhebung 2003, Mannheim, www.zew.de

THE CURRENT CONDITION AND DEVELOPMENT OF THE INNOVATIVE SECTOR OF SMALL AND MEDIUM ENTERPRISES (SMEs) IN AP VOJVODINA

Simin Marina

Živkucin Slobodan

Aleksić Sreto

Soleša Dimitrije

Abstract: *Innovation is a fundamental factor of technological progress, economic growth, development and prosperity around the world. Continuous improvement of innovation is the focal part in the development policy of the world's leading countries and presents the key element of the development strategy of the EU - Europe 2020. The economy of AP Vojvodina is still characterized by a low level of innovation. The consequences of a company's insufficient care for technological development based on its own innovative work is a very small number of protected innovations, especially patents and petty patents in our country. The subject of this paper is the research into the current state and number of innovative small and medium enterprises (SMEs) that started business on the basis of their innovation, especially patent or petty patent in AP Vojvodina. The main goal of the paper is to increase the number of innovative SMEs in AP Vojvodina based on the results of this research and proposed measures aimed at creating higher added value, successful market verification of innovations and better market positioning.*

Key words: *innovation, innovative, patents, petty patents, small and medium enterprises.*

MEĐUZAVISNOST BERZANSKIH INDIKATORA I BDP-A NA PRIMERU ODABRANIH BALKANSKIH ZEMALJA

Živković Aleksandra¹

***Sažetak:** Finansijske berze i njihov stepen razvijenosti veliki uticaj imaju na ekonomski rast. Cilj ovog istraživanja je empirijski utvrditi da li postoji međuzavisnost između bruto domaćeg proizvoda i (1) ukupnog berzanskog prometa i (2) tržišne kapitalizacije na posmatranim finansijskim berzama. Analizom udela ukupnog prometa i tržišne kapitalizacije u bruto domaćem proizvodu dobija se stepen likvidnosti i aktivnosti posmatranih tržišta, koji omogućava komparaciju posmatranih tržišta sa stanovišta navedenih indikatora. Istraživanje uključuje Zagrebačku, Ljubljansku, Montenegro i Bukureštansku berzu u periodu od 2011. do 2019. godine. Dobijeni rezultati ukazuju na mala i nerazvijena finansijska tržišta, sa niskom aktivnošću i likvidnošću i potvrđuju postojanje međuzavisnosti između bruto domaćeg proizvoda i navedenih finansijskih indikatora.*

***Ključne reči:** finansijske berze / tržišna kapitalizacija / ukupan promet / bruto domaći proizvod.*

UVOD

U razvijenim zemljama finansijska tržišta danas imaju veliki značaj kako privrednim subjektima, tako i građanima, jer učesnicima pružaju priliku

¹ Univerzitet u Novom Sadu, Ekonomski fakultet u Subotici, Segedinski put 9-11, 24000 Subotica, e-mail: zivkovicc.aleksandra@gmail.com

za ulaganjem, ali i pribavljanjem sredstava za finansiranje, podstiču konkurentnost među subjektima i olakšavaju proces nabavljanja kapitala. Olakšan pristup nedostajućim sredstvima stimuliše investitore koji sredstva preusmeravaju u proširenje proizvodnje i poboljšanje produktivnosti, što u dužem vremenskom periodu dovodi do ekonomskog rasta.

Predmet istraživanja rada čine četiri berze iz regiona – Zagrebačka, Ljubljanska, Montenegro i Bukureštanska berza. Ono što im je zajedničko jeste da berze i države kojima pripadaju predstavljaju države bivšeg komunističkog režima, kojima je veliki napor bio neophodan da otvore svoja tržišta i unaprede finansijsko trgovanje. U poređenju sa razvijenim evropskim i svetskim berzama zaostaju po prometu i učestvovanju u finansijskim transakcijama. Tržišta kapitala su mlada i tek im predstoji razvoj, uz pravovremene mere država, ali i rast interesovanja građana i privrednih subjekata.

U radu je analiziran udeo ukupnog prometa i tržišne kapitalizacije u BDP-u svake zemlje, kako bi se utvrdio stepen likvidnosti i veličine finansijskog tržišta. Cilj je empirijski utvrditi da li postoji statistički značajna korelacija između posmatranih varijabli, kao i utvrđivanje trenda ukupnog finansijskog trgovanja na odabranim finansijskim berzama, te i da li dolazi do rasta interesovanja investitora za učestvovanjem na finansijskim berzama, uzimajući u obzir da ovaj vid trgovanja nije pretežno zastupljen u balkanskim zemljama.

U poslednjih par godina predmet mnogih istraživanja i radova bili su međuzavisnost i povezanost indikatora finansijskih tržišta – (1) ukupnog prometa i (2) tržišne kapitalizacije – i bruto domaćeg proizvoda (među autorima koji se bave analizom tržišta u regionu izdvajaju se Kumalić (2013), Milošević Avdalović & Milenković (2016), Stojković, Lojanica & Štimac (2019), dok se na svetskim tržištima ova analiza vrši kod Ake & Jin (2010), Nordin & Nordin (2016), Prats & Sandoval (2020)). Primenom panel metode analizirana je međuzavisnost između (1) ukupnog prometa i bruto domaćeg proizvoda i (2) tržišne kapitalizacije i bruto domaćeg proizvoda. Navedena teze je potvrđena na mnogim finansijskim berzama, te je ideja istraživanja utvrditi da li je to slučaj i na berzama u regionu (Aali-Bujari, Venegas-Martinez & Perez-Lechuga (2017) – pozitivna korelacija je potvrđena u zemljama Latinske Amerike,

Wong & Zhou (2011) – korelacija potvrđena na primeru 5 razvijenih zemalja).

Rad je podeljen u tri celine. U prvoj celini su teorijski predstavljeni vladajući stavovi o uticaju razvijenog finansijskog tržišta na ekonomski rast, kao i indikatori likvidnosti i veličine finansijskog tržišta. U drugoj celini se procentualnim udelom navedenih indikatora u BDP-u kroz posmatrani vremenski period stiče uvid u likvidnost i aktivnost posmatranih berzi, potom je primenom OLS metode analizirana međuzavisnost berzanskog prometa i BDP-a, kao i tržišne kapitalizacije i BDP-a. U trećem delu rada predstavljena je diskusija o dobijenim rezultatima.

Dosadašnja istraživanja i dobijeni rezultati na tržištima kapitala uticali su na formiranje sledećih hipoteza:

H1: Posmatrane finansijske berze su niskolikvidne i sa niskim stepenom aktivnosti, što utiče na nisko interesovanje investitora.

H2: Međuzavisnost između ukupnog prometa i bruto domaćeg proizvoda je statistički značajna na posmatranim finansijskim berzama.

H3: Međuzavisnost između tržišne kapitalizacije i bruto domaćeg proizvoda je statistički značajna na posmatranim finansijskim berzama.

METODOLOGIJA ISTRAŽIVANJA

Empirijski podaci o kretanju godišnjeg ukupnog prometa i tržišne kapitalizacije posmatranih berzi preuzeti su sa zvaničnih sajtova berzi (Zagrebačke, Ljubljanske, Montenegro i Bukureštanske berze) u periodu od 2011. do 2019. godine, dok su podaci o godišnjem bruto domaćem proizvodu za svaku zemlju preuzeti sa Eurostata.

Metodologija istraživanja obuhvata deskriptivnu statističku analizu podataka, kreiranje panel podataka i utvrđivanje dijagrama rasipanja ukupnog prometa u odnosu na BDP, kao i tržišne kapitalizacije u odnosu na BDP. Metodologija obuhvata i komparativnu analizu radi utvrđivanja sličnosti i razlika između posmatranih tržišta. Analiza panel podataka je vršena primenom statističkog softvera STATA, dok je u izradi dijagrama rasipanja korišćen softver Statistica. Statistički značajne razlike se uzimaju kod vrednosti gde je $p < 0,05$. Prilikom statističke analize

računate su osnovne deskriptivne statistike: prosek, standardna devijacija, minimum i maksimum za svaku posmatranu varijablu. Radi utvrđivanja povezanosti između zavisnih i nezavisne promenljive, korišćena je prosta linearna regresija i napravljen je model koji povezuje promenljive (jedan model za sve zemlje zajedno i modeli za svaku zemlju pojedinačno) i rezultati su prikazani grafički, dijagramom rasipanja. Analizirani su koeficijenti modela, koeficijent korelacije i koeficijent determinacije.

Primena metoda proste linearne regresije omogućava predviđanje vrednosti (1) ukupnog prometa i (2) tržišne kapitalizacije u zavisnosti od kretanja BDP-a na posmatranim finansijskim tržištima. U radu su analize međuzavisnosti navedenih indikatora posmatrane kao zasebne celine.

PREGLED VLADAJUĆIH STAVOVA U LITERATURI

Povezanost i uticaj trgovanja na finansijskim berzama na ekonomski rast i bruto domaći proizvod, bili su predmet dosadašnjih interesovanja i istraživanja. U prošlom veku se pojavljuje interesovanje ekonomista za detaljnijom analizom zavisnosti finansijskih tržišta i ekonomskog rasta. Goldsmith (1969) je jedan od prvih autora koji su se bavili dokazivanjem korelacije između razvoja finansijskog tržišta i ekonomskog rasta. Na primeru 80 zemalja i vremenskom uzorku u periodu 1960–1989. godine, King & Levine (1993) dokazali su da razvoj finansijskog sektora utiče na ekonomski rast i efikasnost alokacije kapitala. Levine & Zevros (1998) su na primeru 41 zemlje potvrdili navedenu tezu, koristeći se analizom u periodu 1976–1993. godine. Potvrđena je veza između usluga koje pružaju finansijske insitucije i tržišta i ekonomskog rasta na dugi rok.

Među zastupljenim stavovima, nalazi se i mišljenje da pozitivna korelacija postoji zato što finansijska tržišta smanjuju trošak pribavljanja kapitala, čime se podstiču investicije - Greenwood & Smith (1996). Takođe, povezanost međunarodnih finansijskih tržišta omogućava efikasniju alokaciju resursa, čime se podstiče ekonomski rast (Obstfeld, 1994). Na primeru Malezije je potvrđena navedena teza o uzajmnoj korelaciji između razvoja finansijskih tržišta i ekonomskog rasta (Nordin & Nordin, 2016). Slična istraživanja sprovedena su i na našim prostorima: Stojković, Lojanica & Štimac (2019) empirijski su dokazali

međuzavisnost tržišne kapitalizacije i bruto domaćeg proizvoda na primeru Beogradske berze u periodu 2003–2018. godine.

Postoji više indikatora koji služe kao mera razvijenosti finansijskog tržišta. To su veličina tržišta, likvidnost tržišta, volatilnost tržišta, njihova regulacija i propisi, povezanost sa međunarodnim tržištima i slično. Oni omogućavaju komparaciju finansijskih tržišta, praćenje trendova u toku vremena i investitorima olakšavaju donošenje odluke o ulaganju.

Udeo prometa na berzi u bruto domaćem proizvodu se smatra indikatorom likvidnosti tržišta. Po Kumaliću (2013), na nerazvijenim tržištima ovaj procenat je ispod 5%, manje srednje razvijenim 5-20%. Na srednje razvijenim tržištima ovaj se indikator kreće 20-40%, a u više srednje razvijenim 40-60%. U zemljama gde je ovaj udeo u BDP-u preko 60%, tržište se smatra razvijenim.

Među najznačajnijim indikatorima za merenje razvijenosti finansijskog tržišta nalazi se tržišna kapitalizacija. Ona predstavlja ukupnu vrednost cena akcija pomnoženih sa brojem emitovanih akcija. Udeo tržišne kapitalizacije u bruto domaćem proizvodu pokazuje veličinu finansijskog tržišta i pozitivna korelacija postoji između vrednosti tržišne kapitalizacije i veličine tržišta. Tržište kapitala se može smatrati razvijenim ukoliko je udeo tržišne kapitalizacije u BDP-u preko 50%.

Likvidnost tržišta kao indikator tržišta kapitala ima veći značaj na ekonomski rast i razvoj od veličine finansijskog tržišta. Likvidno tržište na dugi rok generiše ekonomski rast, jer je likvidnost od krucijalnog značaja za investitore, kojima omogućava sigurnost i beg od rizika u periodima neizvesnosti. Prethodna godina je poslužila kao primer kako se iznenadni i neočekivani šokovi (pandemija izazvana virusom COVID 19) odmah prenose na finansijska tržišta, te su investitori činili ono što uvek čine u periodima visokog rizika – povlačili su svoj kapital. Likvidno tržište uliva sigurnost u visoku utrživost finansijskih instrumenata, te pospešuje investiranje, što na dugi rok dovodi do ekonomskog rasta.

Na teritoriji bivših jugoslovenskih zemalja i dalje se osećaju posledice nepovoljnih ekonomskih kretanja, što je generisalo dugoročni problem niske likvidnosti i rasta nepoverenja u sistematske mehanizme tržišta kapitala (Ivanišević, 2018). Empirijski rezultati istraživanja i analize stepena razvijenosti tržišta kapitala u okruženju, ukazuju na mala tržišta,

niskolikvidna, sa malom korelacijom sa globalnim berzama (Milošević Avdalović & Milenković, 2016).

Problem nelikvidnosti na tržištima u regionu može se rešiti većom stimulacijom i podrškom od strane države, ali i uključivanjem domaćih i stranih institucionalnih investitora u trgovanje finansijskim instrumentima (Rakita, 2016).

ANALIZA MEĐUZAVISNOSTI BRUTO DOMAĆEG PROIZVODA I TRGOVANJA NA FINANSIJSKIM BERZAMA

ANALIZA INDIKATORA LIKVIDNOSTI I VELIČINE TRŽIŠTA

U tabeli 1 prikazani su podaci za BDP posmatranih zemalja u periodu od 2011. do 2019. godine.

Tabela 1. *Bruto domaći proizvod posmatranih zemalja u milionima EUR*

Godina	Hrvatska	Slovenija	Crna Gora	Rumunija
2011	44.924,60	37.058,60	3.264,80	131.841,60
2012	44.007,90	36.253,30	3.181,50	132.711,20
2013	43.806,30	36.454,30	3.362,50	143.690,40
2014	43.398,60	37.634,30	3.457,90	150.708,60
2015	44.612,00	38.852,60	3.654,50	160.149,80
2016	46.619,30	40.443,20	3.954,20	170.063,40
2017	49.238,50	43.009,10	4.299,10	187.772,70
2018	51.950,10	45.862,80	4.663,10	204.496,90
2019	54.237,90	48.392,60	4.950,70	222.997,60

Izvor: Eurostat

Ukupan bruto domaći proizvod najveći je u Rumuniji, zatim sledi Hrvatska, potom Slovenija i na samom kraju – Crna Gora. Ovaj poredak je razumljiv kada se uzme u obzir veličina zemlje i broj njenih stanovnika, međutim ukoliko se u računicu uključi ukupan broj stanovnika i bruto domaći proizvod, najrazvijenija je Slovenija, za kojom značajno zaostaju Hrvatska, Rumunija i Crna Gora, respektivno. Sve posmatrane države su ostvarile veći bruto domaći proizvod u 2019.

godini u odnosu na 2011. godinu, ali će koronavirus i kriza koju je izazvala u celom svetu nesumnjivo ostaviti posledice u 2020. godini i na ovaj indikator, te će kao i u ostatku sveta doći do pada. Osim negativnog uticaja koje su posledice korona virusa imale na bruto domaći proizvod, prave razmere štete koja je naneta finansijskim tržištima biće vidljive tek u toku 2021. godine, kada sve kotirane kompanije objave svoje finansijske izveštaje za prethodnu godinu. Tek tada će se videti posledice koje je privreda pretrpela, a samim tim će to uticati i na cene kotiranih akcija, trgovanje na berzi i spremnost investitora za ulaganje.

U tabelarnom prikazu koji sledi, prikazani su udeli ukupnog prometa i tržišne kapitalizacije odabranih berzi u bruto domaćem proizvodu.

Tabela 2. *Procentualni udeo ukupnog prometa i tržišne kapitalizacije u BDP-u*

Godina	Hrvatska		Slovenija		Crna Gora		Rumunija	
	Ukupan promet	Tržišna kapitalizacija	Ukupan promet	Tržišna kapitalizacija	Ukupan promet	Tržišna kapitalizacija	Ukupan promet	Tržišna kapitalizacija
2011	1,77	55,31	1,27	52,22	1,44	83,80	1,89	12,43
2012	1,16	57,91	0,99	48,72	0,75	91,24	1,54	16,63
2013	1,15	55,38	1,07	52,51	0,81	84,43	2,03	20,86
2014	1,18	61,05	1,82	63,06	1,34	85,62	2,12	19,23
2015	1,04	61,52	1,01	62,21	1,27	81,57	1,64	20,13
2016	1,10	66,21	0,83	64,58	0,81	72,78	1,44	18,98
2017	1,00	64,27	0,81	68,96	0,85	66,41	1,60	18,79
2018	0,74	60,64	0,74	72,75	3,10	65,30	1,46	14,99
2019	0,74	65,61	0,68	72,26	6,33	69,79	1,13	16,97

Izvor: Kalkulacija autora

Udeo ukupnog prometa u BDP-u u posmatranim zemljama je na dosta niskom nivou. Kako ovaj odnos predstavlja meru likvidnosti finansijskog tržišta, može se zaključiti da posmatrana tržišta nisu likvidna. U toku celokupnog posmatranog perioda, najveći udeo beleži Bukureštanska berza. Zagrebačka i Ljubljanska su dosta ujednačene kada je ovaj indikator u pitanju, dok Crna Gora beleži značajan skok u poslednje dve godine – 3,10% i čak 6,33 %.

Crna Gora je jedina zemlja u kojoj je ovaj udeo porastao i koja je uspela da pređe prag od 5% udela koji se smatra za gornju granicu nerazvijenih tržišta. Međutim, ovaj pokazatelj u 2018. i 2019. godini ne treba

posmatrati odvojeno i fokusirati se samo na ovaj broj, već treba i uzeti u obzir okolnosti koje su dovele do visokog prometa na Montenegro berzi. U posmatranim godinama veliki generator prometa je bila Elektroprivreda Crne Gore a.d. Nikšić, koja je više puta u toku godine vršila otkup sopstvenih akcija i čije je akcije kupila država Crna Gora. Osim ovog izuzetka, u toku 2019. godine Crna Gora je emitovala državne obveznice radi pokrića budžetskog deficita, što je takođe uticalo na rast ukupnog prometa (izvor: *Montenegro berza*). Bez ovih transakcija udeo ukupnog prometa u BDP-u bi bio mnogo niži, te radi objektivnijeg pogleda i ocenjivanja treba ovaj indikator posmatrati u dužem vremenskom periodu kada nema ovako značajnih pojedinačnih transakcija koje eksponencijalno povećavaju ukupan godišnji promet.

Zanimljivo je da je osim u Crnoj Gori, u svim drugim zemljama opao udeo prometa u BDP-u. To svakako ne govori u korist razvijenosti i napretka ovih berzi, već upravo suprotno – da se likvidnost ovih finansijskih tržišta smanjuje.

Kada je u pitanju udeo tržišne kapitalizacije u BDP-u, u svim posmatranim zemljama ovaj indikator iznosi preko 50%, osim u Rumuniji, gde je na niskom nivou, ispod 20%. Posmatrajući vremenski interval, u svim zemljama je udeo tržišne kapitalizacije u BDP-u porastao i bio je viši na kraju posmatranog perioda u odnosu na početak, osim u Crnoj Gori. Rast ovog racia govori u korist rasta aktivnosti na ovim berzama, što znači da raste interesovanje među investitorima – ali ne u dovoljnoj meri za sustizanje razvijenih evropskih berzi.

Prilikom ekonometrijskih istraživanja analiza primenom panel podataka sve više dobija na značaju, jer omogućava komparaciju i analizu različitih jedinica (u ovom slučaju zemalja) tokom vremena. U radu, model koji je predmet analize glasi:

$$Y_{it} = \alpha + \beta X_{it}$$

gde je Y_{it} zavisna promenljiva (ukupan promet u jednom i tržišna kapitalizacija u drugom modelu), koja se menja u zavisnosti od zemlje (i) i vremenskog perioda (t), a X_{it} nezavisna promenljiva BDP.

U tabeli 2 date su osnovne deskriptivne statistike za sve promenljive, ne uzimajući u obzir zemlju.

Tabela 3. Osnovne deskriptivne statistike za promenljive: ukupan promet, tržišna kapitalizacija i BDP

Varijable	Obs	Mean	Std. Dev.	Min	Max
Ukupan promet	36	921,56	1.067,27	23,94	3.199,40
Tržišna kapitalizacija	36	21.629,67	12.012,75	2.736,06	37.847,40
BDP	36	64.610,46	64.241,48	3.181,50	222.997,6

Izvor: Kalkulacija autora primenom alata STATA

U tabeli 3 prikazane su detaljnije deskriptivne statistike za posmatrane promenljive. Ukupan broj podataka je 36, posmatrane su četiri zemlje i 9 vremenskih momenata. Prikazane su standardne devijacije, minimum i maksimum za računane „between” podatke – tj. za posmatrane zemlje bez obzira na vremenski period, ali i „within” – za posmatrani vremenski period bez obzira na zemlju. Za sve tri promenljive su „between” standardne devijacije veće od „within” standardnih devijacija, što govori o većoj varijaciji između zemalja, nego unutar zemlje tokom vremenskog perioda.

Tabela 4. Detaljnije deskriptivne statistike za promenljive: ukupan promet, tržišna kapitalizacija i BDP

Varijable		Mean	Std. Dev.	Min	Max	Observations
Ukupan promet	Overall	921,5578	1.067,275	23,94	3.199,38	N = 36
	Between		1.194,359	79,79889	2.691,973	n = 4
	Within		196,5634	267,6144	1.428,964	T = 9
Tržišna kapitalizacija	Overall	21.629,67	12.012,75	2.736,06	37.847,36	N = 36
	Between		12.575,14	2.961,369	29.523,38	n = 4
	Within		4.724,069	8.492,192	31.243,78	T = 9
BDP	Overall	64.610,46	64.241,48	3.181,50	222.997,60	N = 36
	Between		70.949,12	3.865,367	167.159,10	n = 4
	Within		15.613,08	29.292,92	120.448,90	T = 9

Izvor: Kalkulacija autora primenom alata STATA

MEĐUZAVISNOST UKUPNOG PROMETA I BDP-A

Ocena uticaja nezavisne promenljive BDP na zavisnu promenljivu ukupan promet merena je primenom modela običnih najmanjih kvadrata (Ordinary Last Squares Model - OLS), koji je prikazan u tabeli 5.

Tabela 5. Model običnih najmanjih kvadrata – ukupan promet i BDP

Source	SS	df	MS	Number of obs		36
Model	36372292	1	36372292	F (1, 34)		353,8
Residual	3495345,84	34	102804,289	Prob > F		0,0000
Total	39867637,9	35	1139075,37	R-squared		0,9123
				Adj R-squared		0,9097
				Root MSE		320,63
Ukupan promet	Koeficijent	Standardna greška	t	P > t 	95% Conf. Interval	
BDP	,0158685	0,0008436	18,81	0,000	,014154	,017583
Konstanta	-103,713	76,33333	-1,36	0,183	-258,841	51,41503

Izvor: Kalkulacija autora primenom alata STATA

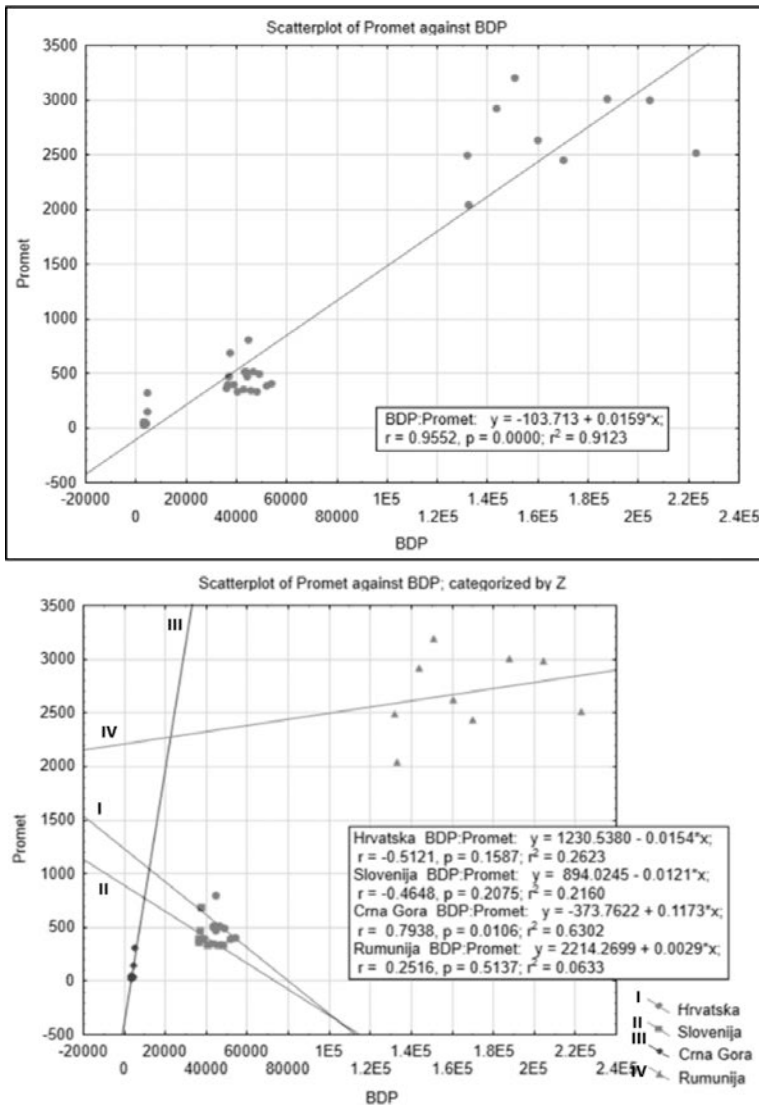
Koeficijent uz BDP je pozitivan i statistički značajno različit od nule, ($t=18,81$, $p=0,000$). Sledi da je povezanost direktno proporcionalna, tj. sa rastom BDP-a za jednu jedinicu, promet raste za 0,0158685 jedinica. Koeficijent determinacije $r^2 = 0,9123$ znači da je 91,23% varijacija prometa objašnjena preko BDP-a (R^2 adjusted = 0,9097). Vrednost F testa je $F(1,34)=353,8$, $p=0,0000$, što znači da je model dobro prilagođen podacima. Na osnovu izloženog dobija se model:

$$\text{Ukupan promet} = -103,713 + 0,0158685 * \text{BDP}$$

Na grafiku 1 prikazani su dijagrami rasipanja prometa u odnosu na BDP za sve 4 posmatrane zemlje istovremeno i ucrtana je prava linearne regresije. Posmatrani podaci se grupišu u tri celine: prvu čini Crna Gora, drugu Hrvatska i Slovenija, a treću Rumunija, te su prikazani i dijagrami rasipanja prometa u odnosu na BDP za svaku pojedinačnu zemlju. Posmatrane grupe se uočavaju na osnovu prikazanih godišnjih podataka za svaku zemlju, gde se jasno vidi na grafičkom prikazu kako se Crna Gora i Rumunija grupišu na odvojenim segmentima grafičkog prikaza, dok su podaci za Hrvatsku i Sloveniju isprepletani (posmatrane zemlje imaju slične godišnje vrednosti za sve posmatrane varijable). Na

posmatranom dijagramu, nezavisna promenljiva je bruto domaći proizvod, dok je zavisna promenljiva ukupan promet.

Grafik 1. Dijagrami rasipanja prometa u odnosu na BDP za sve zemlje i pojedinačno po zemljama

Izvor: Kalkulacija autora primenom alata Statistica

Prilikom utvrđivanja dijagrama rasipanja prometa u odnosu na BDP za svaku pojedinačno posmatranu zemlju, podaci koji se dobijaju nisu u korelaciji sa podacima za sve posmatrane zemlje. Za Hrvatsku i Sloveniju je koeficijent uz BDP negativan, što znači da je povezanost obrnuto proporcionalna, tj. kad BDP raste, promet opada, dok je u Crnoj Gori i Rumuniji situacija obrnuta – proporcionalnost je direktna, te sa rastom BDP-a, raste i promet.

Koeficijent korelacije nije statistički značajno različit od nule u Hrvatskoj, Sloveniji i Rumuniji (njihova p-vrednost > 0,05), ali jeste u Crnoj Gori. Najveći koeficijent determinacije ima Crna Gora $r^2 = 0,6302$, što znači da je 63,02% varijacije prometa objašnjeno preko BDP-a.

Na posmatranim berzama, statistički je značajna samo međuzavisnost u Crnoj Gori, tj. sa rastom BDP-a u Crnoj Gori raste i ukupan berzanski promet – prilikom rasta BDP-a za 1 milion evra, ukupan promet će porasti za 0,1173 miliona evra.

MEĐUZAVISNOST TRŽIŠNE KAPITALIZACIJE I BDP-A

U nastavku rada prikazan je OLS model, radi utvrđivanja međuzavisnosti između tržišne kapitalizacije i BDP-a u posmatranim zemljama.

Tabela 6. Model običnih najmanjih kvadrata – tržišna kapitalizacija i BDP

Source	SS	df	MS	Number of obs	36	
Model	2053822515,8	1	2053822515,8	F (1, 34)	23,30	
Residual	2996889584,2	34	88143811,3	Prob > F	0,0000	
Total	5050712100	35	144306060	R-squared	0,4066	
				Adj R-squared	0,3892	
				Root MSE	9388,5	
Tržišna kapitalizacija	Koeficijent	Standardna greška	t	P > t 	95% Conf. Interval	
BDP	,1192427	,0247028	4,83	0,000	,0690406	,1694449
Konstanta	13925,34	2235,139	6,23	0,000	9382,99	18467,69

Izvor: Kalkulacija autora primenom alata STATA

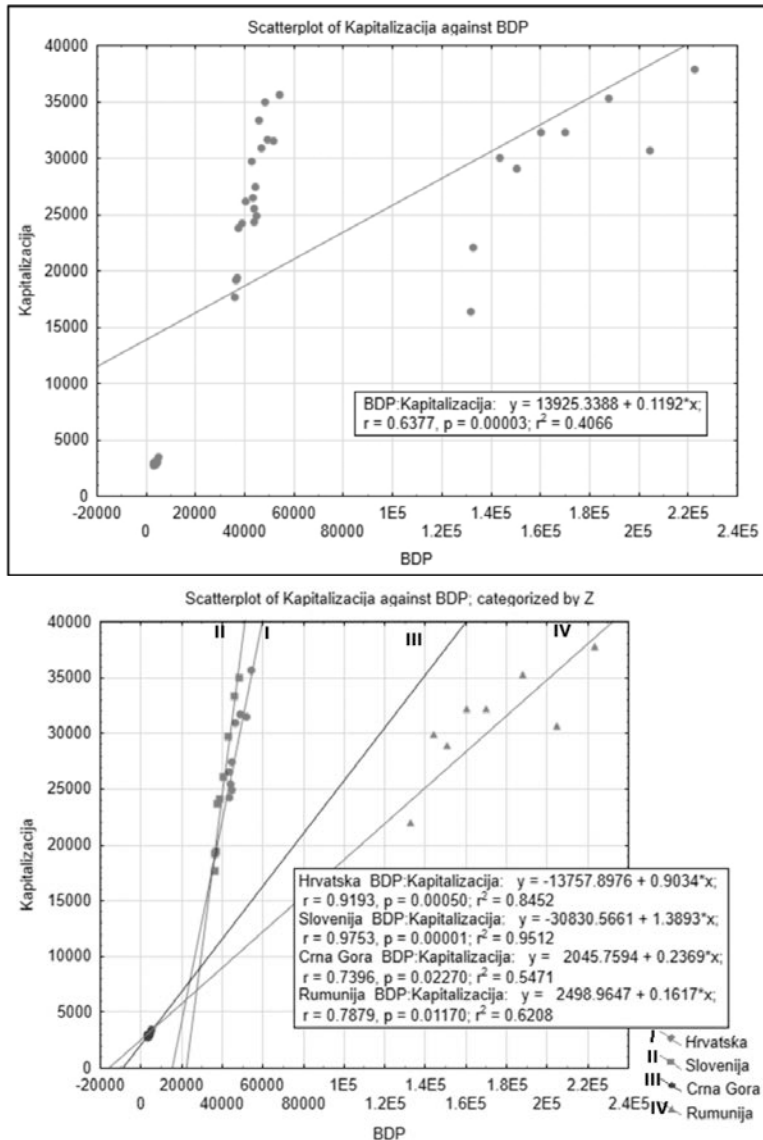
Koeficijent uz BDP je pozitivan i statistički značajno različit od nule ($t=4,83$, $p=0,000$). Povezanost između tržišne kapitalizacije i BDP-a je direktno proporcionalna, tj. sa rastom BDP-a za jednu jedinicu, promet raste za 0,1192427 jedinice. Koeficijent determinacije govori da je 40,66% varijacija tržišne kapitalizacije objašnjeno preko BDP-a (R^2 adjusted = 0,3892). Vrednost F testa je $F(1, 34) = 23,3$, $p=0,0000$ – što znači da je ovaj model dobro prilagođen. Na osnovu rezultata dobija se model:

$$\text{Tržišna kapitalizacija} = 13.925,34 + 0,1192427 * \text{BDP}$$

Na grafiku 2 prikazani su dijagrami rasipanja tržišne kapitalizacije u odnosu na BDP za sve 4 posmatrane zemlje i ucrtana je prava linearne regresije. I prilikom utvrđivanja međuzavisnosti između bruto domaćeg proizvoda i tržišne kapitalizacije, uočavaju se iste 3 grupe zemalja koje se grupišu na grafiku. Na posmatranom dijagramu, nezavisna promenljiva je bruto domaći proizvod, dok je zavisna promenljiva tržišna kapitalizacija.

U svim posmatranim zemljama postoji direktna proporcionalnost između tržišne kapitalizacije i BDP-a, tj. sa rastom BDP-a doći će i do rasta tržišne kapitalizacije. Koeficijent korelacije je statistički značajno različit od nule u svim posmatranim zemljama (p -vrednosti je $< 0,05$). Koeficijent determinacije, koji govori koliki je procenat varijacija tržišne kapitalizacije, objašnjen preko BDP-a, je najveći u Sloveniji i iznosi 95,12%, a najniži je u Rumuniji 62,08%.

Grafik 2. Dijagrami rasipanja tržišne kapitalizacije u odnosu na BDP za sve zemlje i pojedinačno po zemljama

Izvor: Kalkulacija autora primenom alata Statistica

DISKUSIJA REZULTATA

U svim posmatranim zemljama mali udeo ukupnog prometa u BDP-u govori o tome da je reč o malim tržištima. Na ovim prostorima građani i privredni subjekti tek počinju da se otvaraju i prihvataju finansijske institucije kao sredstva za investiranje, ili pak prikupljanje nedostajućih finansijskih sredstava. Veliku ulogu u privlačenju subjekata ima država, koja svojim regulacijama može podsticati na ovaj vid finansiranja.

Procenat tržišne kapitalizacije u BDP-u govori o aktivnosti na finansijskom tržištu. Slovenija i Hrvatska su ujednačene po ovom parametru i procenat učešća je oko 60%. Aktivnost na finansijskoj berzi u Crnoj Gori iznenađuje visokim podeokom i 2012. godine dostiže preko 90%. Suprotnost je Rumunija, čiji je indikator varirao između 15 i 21% u posmatranom periodu. Iako je Bukureštanska berza bila predvodnik i po ukupnom prometu i tržišnoj kapitalizaciji, uzimajući to u obzir sa bruto domaćim proizvodom, finansijsko tržište Rumunije je neaktivno.

Visok procentualni udeo tržišne kapitalizacije u BDP-u na Zagrebačkoj, Ljubljanskoj i Montenegro berzi, iako predstavlja pozitivan znak, ne treba olako shvatati, već uzeti u obzir i prethodno utvrđeni racio ukupnog prometa u BDP-u. Dobijenim rezultatima potvrđuje se hipoteza H1 da je reč o malim i nelikvidnim finansijskim berzama.

Dobijeni rezultati o udelu ukupnog prometa i tržišne kapitalizacije koji govore o malim i nerazvijenim tržištima kapitala su u korelaciji sa istraživanjem Milošević Avdalović (2017), čiji su predmet istraživanja bile berze u regionu u periodu od 2008. do 2014. godine.

Prilikom poređenja dijagrama rasipanja prometa u odnosu na BDP i tržišne kapitalizacije u odnosu na BDP, dolazi se do sledećih zaključaka:

1. Prilikom posmatranja dijagrama rasipanja za sve posmatrane zemlje, koeficijent determinacije je veći u kalkulaciji ukupnog prometa i BDP-a i iznosi 91,23%, dok kod analize tržišne kapitalizacije i BDP-a iznosi 40,66%.
2. Utvrđivanjem međuzavisnosti ukupnog prometa i BDP-a zaključuje se da je prilikom analize svih posmatranih zemalja korelacija pozitivna, dok se prilikom analize pojedinačnih zemalja dolazi do otkrića da je korelacija pozitivna kod Rumunije i Crne Gore, a negativna u Hrvatskoj i Sloveniji.

3. Utvrđivanjem međuzavisnosti tržišne kapitalizacije i BDP-a zaključuje se da je korelacija pozitivna, kako prilikom analize svih zemalja, tako i prilikom analize pojedinačnih zemalja.
4. U analizi međuzavisnosti između ukupnog prometa i BDP-a pojedinačno po zemljama, dobijeni rezultati su statistički značajni samo u Crnoj Gori, dok su svi dobijeni podaci statistički značajni na primeru međuzavisnosti tržišne kapitalizacije i BDP-a.

Rezultati dobijeni putem OLS metoda potvrđuju hipotezu H2 da postoji statistički značajna međuzavisnost između ukupnog prometa i BDP-a prilikom analize svih zemalja istovremeno, dok je ova hipoteza odbačena na primeru Zagrebačke, Ljubljanske i Bukureštanske berze kada su predmet analize pojedinačno posmatrane zemlje. Hipoteza H3 se prihvata i statistički značajna međuzavisnost je prisutna između tržišne kapitalizacije i BDP-a i prilikom posmatranja svih zemalja istovremeno i pojedinačno.

Dobijeni rezultati su u korelaciji sa rezultatima sprovedenim na brojnim svetskim berzama. Prats & Sandoval (2020) empirijski potvrđuju pozitivnu vezu između tržišne kapitalizacije i BDP-a. Njihovo istraživanje je obuhvatilo deset članica Evropske Unije koje su se priključile 2004. i 2007. godine i kod Bugarske, Mađarske, Letonije, Rumunije, Slovačke i Slovenije dokazan je pozitivan uticaj tržišne kapitalizacije na BDP. Analiza uzročnosti između tržišta kapitala i ekonomskog rasta na osnovu 5 Euronext zemalja (Belgija, Francuska, Portugal, Holandija i Velika Britanija) u periodu Q1 1995- Q4 2008, primenom Grejndžerovog testa potvrđuje dugoročnu vezu između finansijskih tržišta i ekonomskog rasta, ali ne i za Belgiju i Portugal (Ake & Jin, 2010).

Istraživanje uticaja razvoja tržišta kapitala u Nigeriji na ekonomski rast u periodu od 1980. do 2016. godine primenom ARDL metode potvrđuje pozitivan uticaj koji ratio tržišne kapitalizacije, vrednost trgovanih akcija i ratio ukupnog prometa imaju na ekonomski rast (Nathaniel, Omojolaibi & Ezeh, 2020). Primenom OLS regresije i ADF testa, Abdul-Khaliq (2013) koristeći ratio tržišne kapitalizacije u BDP-u i ukupnog prometa u BDP-u analizira međuzavisnost sa BDP-om u Jordanu u periodu od 1991. do 2011. godine. Dobijeni rezultati ukazuju na veći uticaj ukupnog berzanskog prometa na BDP u odnosu na tržišnu kapitalizaciju. Pozitivan uticaj tržišne kapitalizacije na BDP potvrđen je i u sedam najvećih

zemalja Latinske Amerike, gde je analiziran uticaj kapitalizacije na GDP *per capita* u periodu od 1994. do 2012. godine (Aali-Bujari, Venegas-Martinez & Perez-Lechuga, 2017). Pozitivna korelacija između razvoja finansijskog tržišta i ekonomskog rasta potvrđena je i na primeru Indije – posmatrani period je Q4 1996- Q1 2007 (Guha Deb & Mukherjee, 2008).

Ograničavajući faktor u sprovedenom istraživanju čini značajna razlika u veličini posmatranih zemalja (na primer, velika razlika u veličini Rumunije i Crne Gore).

ZAKLJUČAK

Nerazvijena finansijska tržišta prepoznaju se po maloj veličini tržišta, niskoj likvidnosti, nedovoljnoj zainteresovanosti investitora, a analizirane berze pokrivaju navedene pokazatelje. Udeo ukupnog prometa u bruto domaćem proizvodu je na niskom nivou, što govori o nelikvidnosti, te i objašnjava nedovoljno interesovanje investitora, kojima je likvidnost finansijskog tržišta od ključnog značaja prilikom donošenja odluke o ulaganju. Iako ovaj racio raste poslednjih godina, još uvek nisu dostigle ulogu značajnog izvora finansiranja na našim prostorima. Da bi došlo do razvoja i unapređenja finansijskih berzi, potrebni su podsticaji od strane države, ali i proširenje instrumenata kojima se trguje i unapređenje likvidnosti, kako bi se privukao veći broj investitora.

Primenom panel podataka i korišćenjem alata STATA za utvrđivanje međusobne zavisnosti između ukupnog prometa i bruto domaćeg proizvoda na posmatranim berzama, potvrđuje se međuzavisnost između ukupnog prometa i BDP-a, kao i tržišne kapitalizacije i BDP-a. Dobijeni modeli putem OLS metode govore o direktnoj proporcionalnosti između BDP-a kao nezavisne varijable i ukupnog prometa i tržišne kapitalizacije kao zavisnih varijabli.

Dobijeni rezultati istraživanja predstavljaju dobru podlogu i osnovu za dalje vršenje ekonometrijskih modela na primeru odabranih regionalnih berzi. Rezultati dobijeni OLS metodom upućuju na dalje sprovođenje modela fiksnih i slučajnih efekata, radi određivanja adekvatnog modela posmatranih varijabli. Posmatrane varijable bi se mogle proširiti dužim vremenskim periodom i obuhvatiti i period nakon 2019. godine, kako bi

se utvrdio negativan uticaj koji je izazvao virus COVID-19 na finansijska tržišta u toku 2020. godine i u godinama koje slede. Time bi se mogla analizirati snaga odabranih berzi i sposobnost da se odupru negativnim šokovima i kolebanjima. Osim šireg vremenskog obuhvata, kao potencijalni pravac daljih istraživanja se može uzeti analiza u odnosu na GDP *per capita*. Time se otklanja ograničavajući faktor razlike u veličini posmatranih zemalja.

LITERATURA

1. Aali-Bujari, A, Venegas-Martinez, F., & Perez-Lechuga, G. (2017). Impact of the stock market capitalization and the banking spread in growth and development in Latin American: A panel data estimation with System GMM. *Contaduria y Administracion*, 62, 1427-1441.
2. Abdul-Khaliq, S. (2013), The Impact of Stock Market Liquidity on Economic Growth in Jordan. *European Journal of Business and Management*, 5, (30), 154-158.
3. Ake, B., & Jin, D. (2010). The Role of Stock Market Development in Economic Growth: Evidence from some Euronext Countries. *International Journal of Financial Research*, 1 (1), 14-20.
4. Goldsmith, R. (1969). The financial structure and Development. *Studies in Comparative Economics*, Yale University Press, New Haven, 9
5. Greenwood, J., & Smith, B. (1997). Financial Markets in Development, and the Development of Financial Markets. *Journal of Economic Dynamics and Control*, 21 (1), 145-181.
6. Guha Deb, S., & Mukherjee, J. (2008). Does Stock Market Development Cause Economic Growth? A Time Series Analysis for Indian Economy. *International Research Journal of Finance and Economics*, 21, 142-149.
7. Ivanišević, N. (2018). Postkrizna situacija na finansijskim tržištima u Srbiji i okruženju. *Ekonomija: teorija i praksa*, Univerzitet Privredna akademija u Novom Sadu, 11(2), 51-63.
8. King, G., & Levine, R. (1993). Finance and Growth: Schumpeter Might Be Right. *The Quarterly Journal of Economics*, 108 (3), Oxford University Press, 717-737.

9. Kumalić, I. (2013). Razvijenost finansijskog tržišta u Bosni i Hercegovini. *Časopis za ekonomiju i tržišne komunikacije*, 3 (1), Banja Luka, 57-72.
10. Levine, R., & Zevros, S. (1998). Stock Markets, Banks, and Economic Growth. *The American Economic Review*, 88 (3), 537-558.
11. Milošević Avdalović, S. (2018). *Cenovna efikasnost tržišta kapitala u odabranim zemljama u regionu*. Doktorska disertacija, Subotica, Ekonomski fakultet u Subotici
12. Milošević, Avdalović, S (2017), Empirijsko istraživanje: Karakteristike tržišta kapitala u zemljama u regionu. *Anali Ekonomskog fakulteta u Subotici*, 53 (37/2017), 155-168.
13. Milošević Avdalović, S., & Milenković, I. (2016). Merenje relativnog razvoja tržišta kapitala u zemljama u regionu. *Ekonomski pogledi*, 18(3/2016), Naučno-istraživački centar Ekonomskog fakulteta Univerziteta u Prištini sa privremenim sedištem u Kosovskoj Mitrovici, 1-12.
14. Nathaniel, S.P., Omojolaibi, J.A., & Ezeh, C.J. (2020), Does stock market-based financial development promotes economic growth in emerging markets? New evidence from Nigeria. *Serbian Journal of Management*, 15 (1), 45-54.
15. Nordin, S., & Nordin, N. (2016). The Impact of Capital Market on Economic Growth: A Malaysian Outlook. *International Journal of Economics and Financial Issues*, 6 (S7), 259-265.
16. Obstfeld, M. (1994). Risk-taking, Global Diversification, and Growth. *American Economic Review*, 84 (5), 1310-1329.
17. Prats, A., & Sandoval, B. (2020), Does stock market capitalization cause GDP? A causality study for Central and Eastern European countries. *Economics: The Open-Access, Open-Assessment E-Journal*, 14 (2020-17), 1-29.
18. Rakita, A. (2016). Uloga finansijskih berzi u razvoju tržišta kapitala u Srbiji i zemljama regiona. *Ekonomski pogledi*, 18(3/2016), Naučno-istraživački centar Ekonomskog fakulteta Univerziteta u Prištini sa privremenim sedištem u Kosovskoj Mitrovici, 69-78.
19. Stojković, D., Lojanica, M., & Štimac, M. (2019). Interdependence Between the Belgrade Stock Exchange Development and Serbia's Economic Growth. *Industrija*, 47 (4), 63-73.
20. Wong, A., & Zhou, X. (2011), Development of Financial market and Economic Growth: Review of Hong Kong, China, Japan, The United

- States and The United Kingdom. *International Journal of Economics and Finance*, 3 (2), 111-115.
21. Bukureštanska berza, (2021, Januar 10), Preuzeto sa www.bvb.ro
 22. Eurostat, (2021, Januar 17), Preuzeto sa <https://ec.europa.eu/eurostat/>
 23. Ljubljanska berza, (2021, Januar 02), Preuzeto sa <https://ljse.si/>
 24. Montenegro berza, (2021, Januar 03), Preuzeto sa <https://mnse.me/>
 25. Zagrebačka berza, (2021, Januar 5), Preuzeto sa <https://zse.hr/>

INTERDEPENDENCE OF STOCK EXCHANGE INDICATORS AND GDP IN SELECTED BALKAN COUNTRIES

Živković Aleksandra

Abstract: *Stock markets and the level of their development have a great impact on economic growth. The purpose of this research is to empirically determine if there is interdependence between gross domestic product and (1) total turnover and (2) market capitalization in analyzed stock markets. By analyzing the ratio between total turnover and market capitalization into gross domestic product, the level of liquidity and activity of these stock markets can be determined, which enables the comparison of analyzed stock markets based on the mentioned financial indicators. This research included Zagreb, Ljubljana, Montenegro and the Bucharest stock market – in the period 2011-2019. The obtained results show that the analyzed markets are small and not developed, with a low level of activity and liquidity and they indicate the presence of interdependence between gross domestic product and the mentioned financial indicators.*

Key words: *stock markets, market capitalization, total turnover, gross domestic product.*

GRAĐENJE STRATEŠKIH ALIJANSI - FAKTOR INTERNACIONALIZACIJE POSLOVANJA NACIONALNIH PREDUZEĆA

Miletić Vuk¹

Ćurčić Nikola²

Sažetak: *Proces internacionalizacije poslovanja za pojedina preduzeća je gotovo neizbežan, nije jednostavan i često je otežan brojnim problemima. Predmet ovog rada je istraživanje stavova vlasnika i menadžera višeg nivoa nacionalnih preduzeća iz različitih sektora poslovanja kako da građenjem poslovnih alijansi ostvare prodor na inostrana tržišta, tim pre jer nacionalno tržište neretko postaje premalo za njihovu ekspanziju. Odluka nacionalnih preduzeća da upotrebe ili ne upotrebe strateške alijanse najčešće je uslovljena njihovim karakteristikama. U zavisnosti od nivoa poslovanja, dužine poslovanja i posebnih atributa svakog pojedinačnog preduzeća, mogući savezi im nude niz prednosti i nedostataka u poslovanju. Rezultati ove studije izdvajaju faktore koji podstiču nacionalna preduzeća da uspostave stratešku alijansu u procesima*

¹ Visoka škola akademskih studija „Dositej”, Bulevar vojvode Putnika br. 7, 11000 Beograd, e-mail: vukmiletic88@gmail.com

² Institut za ekonomiku poljoprivrede, Volgina br. 15, 11000 Beograd, e-mail: nikolavcurcic@yahoo.com

* Rad je rezultat istraživanja u okviru „Ugovora o naučnoistraživačkom radu i finansiranju 2021. godine između Instituta za ekonomiku poljoprivrede u Beogradu i Ministarstva prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije”, Ref. br: 451-03-9 / 2021-14.

internacionalizacije, kao i elemente koji ometaju odabir takvih strategija. U ovom istraživanju korišćene su metode komparativne statistike (ch2 Test, ANOVA), hipotetičko-deduktivne metode, analitičko-deduktivne i komparativne metode, istorijske i statističko-deskriptivne metode.

Ključne reči: *alijanse / internacionalizacija poslovanja / preduzeće / finansijska sredstva / konkurentnost.*

UVOD

Usled stalnih promena kritičnih faktora poslovnog uspeha sužava se okvir za sticanje konkurentskih prednosti kao uslova za osiguranje vitalnosti nacionalnih preduzeća. Strategijske alijanse kao oblik povezivanja između preduzeća predstavljaju odgovor na potrebu za fleksibilnijim reagovanjem na aktuelne trendove u otvorenom tržišnom okruženju. Otuda, strateške alijanse nisu samo matrica ulaska na inostrano tržište, već i dugoročna menadžment alternativa ekspanziji preduzeća, posebno na onim tržištima gde njihov autonomni nastup nailazi na brojne barijere.

Značaj istraživanja strategijskih alijansi raste sa širenjem poslovanja u globalnom okruženju i konkurencije. To se odnosi na mnoge aražmane između firmi koje zajednički posluju u određenom periodu kako bi postigle određeni cilj. Strateško poslovno povezivanje (Burgelman, Doz, 2001) je prilagodljiv koncept koji se odnosi na veći broj različitih aražmana između preduzeća koja zajednički posluju u određenom periodu, da bi postigla željeni cilj. Takva povezivanja obezbeđuju jednostavno formiranje i raskid uspostavljenih relacija. Povezivanje može imati ograničeno dejstvo u smislu razmene određenih informacija, ili se može odnositi na adaptivno učenje (Dussauge, Garrette, Mitchell, 2000), učešće u proizvodnji, marketingu, istraživanju itd. Uspeh alijansi uslovljen je kvalitetom uspostavljenih veza sa partnerima, a manje nezavisnim nastupom na inostranom tržištu. Strateško povezivanje mahom ne zahteva uspostavu organizacionog dela preduzeća, što može da bude njihova prednost s obzirom da nema troškova upravljanja. Dodatna fleksibilnost strateškog povezivanja (Vukotić, Zakić, Čeperković, 2013) može posebno da donese benefit domaćim preduzećima u razvoju jer im omogućuje da brzo uspostave veze kada im je to neophodno (Doz,

Hamel, 1998). Ovakve veze vode ka postizanju očekivanih performansi (Lavie, Miller, 2008), koje bi inače zahtevale ozbiljne investicije i finansijska sredstva.

Strateške alijanse i drugi poduhvati nacionalnih preduzeća sa partnerskim firmama najčešće su motivisane potrebom za efikasnim reagovanjem na promene tehnologije, konkurencije i preferencija potrošača. To uključuje potrebu za bržim razvojem, dostupnošću i kontrolom tehnologija, pristupu novim znanjima (Iyer, 2002), specifičnim resursima, obezbeđenju jeftinog kapitala, lakšim ulaskom na nova tržišta i jačanjem konkurentne prednosti.

Nestabilna priroda u partnerskim odnosima predstavlja drugu stranu odličja strateških alijansi (Yoshino, Rangan, 1995), s obzirom da partneri obznanjuju ključne informacije samo kada je to neophodno. Preduzeća koja realizuju zajedničku poslovnu politiku, a pri tome imaju i zadržavaju svoje poslovne istine, mogu da ugroze biznis pre nego što je to slučaj sa snažnije integrisanim organizacionim strukturama. Saradnja između partnera u alijansi se nastavlja samo u meri u kojoj imaju obostranu korist od povezivanja. Ukoliko partneri iz alijanse (Gougan, 2004, str. 46) pokažu jedan drugom da postoje koristi od nastavka saradnje u budućnosti, postojaće i čvršći interes za saradnju.

STRATEŠKE ALIJANSE U INTERNACIONALIZACIJI POSLOVANJA

Gotovo većina preduzeća na svetu su barem jednom, za vreme svog postojanja, na neki način ostvarila saradnju s inostranstvom, bilo kroz najjednostavnije oblike – uvoz ili izvoz ili kroz složenije oblike poslovne saradnje. Naime, rast preduzeća i razvoj poslovanja posle nekog vremena ne mogu ostvariti opslužujući samo nacionalno tržište, pa se šire na ostala svetska tržišta. Na otvorenom tržištu internacionalizacija poslovanja je često jedini način održanja konkurentne prednosti. Neka preduzeća odmah internacionalizuju svoje poslovanje (Johanson, Vahlne, 1977), dok drugima treba duži vremenski period. Sam proces internacionalizacije poslovanja nacionalnih preduzeća izuzetno je bitan korak u razvoju istih, zbog čega je potrebno detaljno razraditi sistem (Fernández, Nieto, 2006).

Uglavnom je internacionalizacija poslovanja dugotrajan proces unutar kojeg preduzeće prolazi kroz više razvojnih faza. Internacionalizacija

podrazumeva napore menadžmenta preduzeća da se bazična poslovna politika (Dussage, Garrette, 1999) okrene aktivnostima van granica sopstvene zemlje, što podrazumeva ekspanziju aktivnosti (Wild, Wild, Han, 2003) i dodatno prilagođavanje osnovne strategije (Đorđević, Đorđević, 2011). U tom smislu strateške alijanse postaju predmet interesovanja mnogih preduzeća kao mehanizma za produktivnu internacionalizaciju biznisa (Simon, Hitt, 2003). Većina preduzeća obično nema sve resurse potrebne za efikasno konkurisanje na tržištu. Otuda, da bi razvili svoje kapacitete moraju da stupe u savez sa onim organizacijama koje poseduju nedostajuće resurse. Strateške alijanse tako postaju faktor međunarodne konkurentnosti (Domazet, 2005) i jedna od alternativa za pribavljanje potrebnih resursa i osvajanje novih kapaciteta. Preduzeća biraju strateške alijanse za razvoj uglavnom na međunarodnom nivou (Hergert, Morris, 1988) kako bi dobili resurse i potencijale koji su im problematični i koji mogu biti izvori konkurentske prednosti (Popescu, i sar. 2017) u njihovim međunarodnim politikama.

Prema pregledanoj bibliografiji, strateške alijanse omogućavaju preduzećima da poboljšaju svoju konkurentsku poziciju (Ghemawat, Porter, Rawlison, 1986) i povećaju svoje resurse i domete za razvoj strategije internacionalizacije brže i uspešnije. U ovom smislu, strateške alijanse mogu postati alternativa za garantovanje dugoročne dobiti. Rezultati empirijskog ispitivanja (Gallo, Garcia-Pont, 1999) pokazuju da preduzeća koja grade alijanse sa stranim kompanijama najčešće su duže na tržištu, ali im manjka finansijskog kapitala. Finansijske poteškoće neretko podstiču preduzeća (Li, et.al., 2015) da formiraju saveze kada zaista nastoje da primene politike internacionalizacije (Glaister, Buckley, 2004), a za to pojedinačno nemaju dovoljno finansijskih sredstava.

Zbog multidisciplinarne prirode literature o međunarodnim strateškim alijansama (Išoraite, 2009) i ogromnog rezultata istraživanja ovog organizacionog oblika (Gallo, Garcia-Pont, 1999; Goodman et al., 1989; Lombardo, Ortiz, 2010; Mijakovac, 2017), namera u ovom ispitivanju je bila da ukaže samo na ključne aspekte njene uloge u internacionalizaciji poslovanja preduzeća. Cilj ove studije je da popuni prazninu u istraživanju uloge strateških alijansi kao značajnog faktora u procesu internacionalizacije nacionalnih preduzeća. U istraživanju je fokus dat na proceni elemenata koji stimulišu domaća preduzeća da uspostavljaju ili ne uspostavljaju strateške alijanse u svojim procesima internacionalizacije.

Nedostatak jasne strukturne formulacije i preklapanje uloga ili oklevanje da se otkriju određene informacije mogu negativno uticati na domaća preduzeća i njihov izbor partnera u strateškim alijansama (Arino, 2005). Konačno, domaće preduzeće uvek treba da pristupi koncepciji internacionalizacije u skladu sa svojim poslovnim ciljevima. Pri razvoju koncepcije internacionalizacije, znanje i iskustvo sa ciljnom tržišta od suštinskog je značaja.

POLAZIŠTE I METODOLOGIJA ISTRAŽIVANJA

Predmet istraživanja u ovom radu je evaluacija i rangiranje elemenata koji značajno utiču na ekspanziju poslovanja nacionalnih preduzeća. Istraživanje se bavi i uticajem njihovih karakteristika (veličine, nivoa poslovanja, dužine poslovanja preduzeća) na ocenu faktora od značaja za internacionalizaciju poslovanja. Studija razmatra uticaj nekoliko faktora relevantnih za bilo koji proces internacionalizacije i pravi razliku između onih faktora koji pomažu internacionalizaciji i onih koji ometaju takav proces. Cilj istraživanja je da se proceni relativna važnost različitih faktora u odluci o internacionalizaciji poslovanja nacionalnih preduzeća, odnosno da se pre svih izanalizira uticaj građenja strateških alijansi domaćih preduzeća sa različitim partnerima kako bi uspešno internacionalizovala svoj biznis. Pretpostavka istraživanja je: Različiti faktori utiču na produktivnu internacionalizaciju poslovanja različitih preduzeća – nabavka savremenih tehnoloških rešenja i opreme, standardizacija kvaliteta poslovanja, kontinuirano usavršavanje znanja zaposlenih, ulaganje u razvoj domaćih brendova, građenje strateških alijansi, pa domaća preduzeća koja teže da internacionalizaciju svoje poslovanje treba valjano da se pripreme, da izaberu prilagodljiv koncept saradnje sa partnerima koji valja da bude ne samo matrica ulaska na inostrano tržište već i dugoročna menadžment alternativa njihovoj ekspanziji, posebno na tržištima gde njihov autonomni nastup nailazi na prepreke.

U predmetnoj studiji, čiji je fokus internacionalizacija poslovanja nacionalnih preduzeća, prvo je unapređenje njihovog poslovanja tretirano kao zavisna varijabla dok su kao nezavisne varijable označene unapređenje kvaliteta biznisa, tehničko-tehnološka osnova poslovanja, usavršavanje znanja zaposlenih i internacionalizacija poslovanja. S

obzirom da se u privrednoj praksi na internacionalizaciju biznisa preduzeća najčešće gleda kao na najsigurniji način održanja konkurentne prednosti, kod dalje procene elemenata potrebnih za ekspanziju poslovanja domaćih preduzeća internacionalizacija poslovanja se tretira kao zavisna varijabla.

U funkciji validacije elemenata od značaja za pragmatičnu internacionalizaciju poslovanja nacionalnih preduzeća u razmatranje je uzeto petnaest pretpostavki (tvrdnji), pre svih – potreba građenja strateških alijansi, nedostatak finansijskog kapitala, znanja i drugih resursa; potom evaluaciju postojeće opreme i tehnologije i neophodnost pribavljanja savremenih tehnoloških rešenja, nivo kvaliteta proizvoda na tržištu na kojem preduzeće posluje, investiranje u razvoj domaćih brendova, standardizaciju kvaliteta poslovanja i usavršavanje znanja svih zaposlenih; kao i tvrdnje vezane za nivo konkurencije i konkurentске sposobnosti na tržištu na kojem preduzeće posluje, tehnološki nivo preduzeća, nivo u kojem preduzeće ima jasno definisane ciljeve i resurse potrebne za njihovo uspešno ostvarivanje pre svega u odnosu na poznate eksterne standarde.

Prilikom kreiranja teorijskog okvira rada, pored eksplorativnog metoda, upotrebljen je bibliografsko-spekulativni metod, a kod obrade i interpretacije rezultata metod višestrukog upoređivanja i statističkog testa. Kao tehnika istraživanja korišćeno je anketiranje radi prikupljanja primarnih podataka i informacija.

Istraživanje je realizovano u prvoj polovini 2020. godine na uzorku od 26 mikropredueća (19%), 38 malih preduzeća (28%), 39 srednjih preduzeća (29%) i 33 velikih preduzeća (24%) izabranih iz baze podataka koje vodi Agencija za privredne registre Republike Srbije. Prilikom odabira preduzeća u uzorak odlučujući činilac je bio uspešnost njihovog poslovanja u nacionalnim okvirima privređivanja. Kao parametri uspešnosti funkcionisanja u obzir su uzeti: nivo konkurencije na tržištu na kojem preduzeće posluje, nivo kvaliteta proizvoda, tehnološki nivo preduzeća, opseg u kojoj meri se u preduzeću implementira koncept kvaliteta prema zahtevima serije standarda ISO 9000.

Za potrebe predmetnog istraživanja korišćen je nameran uzorak. Ispitivanje je realizovano internet anketom. Anketiranje je bilo anonimno

i odnosilo se samo na preduzeća koja posluju u Srbiji. Na pitanja iz ankete odgovore su davali vlasnici/ ili top menadžeri višeg nivoa.

Poenta upitnika je nastojanje da se prikupe informacije i proceni internacionalizacija kao indikator konkurentnosti nacionalnih preduzeća i da se analiziraju potrebni elementi za efektivnu ekspanziju. Ideja je bila da se ustanovi kako preduzeća gledaju na uspostavljanje strateških alijansi koje vode ka produktivnoj internacionalizaciji poslovanja i analiziraju prepreke koje im stoje na tom pohodu, pre svih, nedostatak finansijskih sredstava.

Predviđena je opcija da su ispitanici analizirane indikatore mogli oceniti kao jako značajne, i jesu i nisu značajni i nisu značajni; a određene karakteristike u poslovanju (nivo, dužina poslovanja) ispitanici su mogli da ocene ocenama 1-5, pri čemu je 1 najmanja ocena, a 5 najveća ocena. Razlike u proceni efekata u smislu unapređenja uspešnosti poslovanja preduzeća, uzimajući u obzir dobijene odgovore od strane respondenata, obrađene su ANOVA testom i neparametarskim χ^2 testom (postojanje statistički značajne razlike za vrednosti $\text{Sig} \leq 0,05$). U analizi putem Hi kvadrata u obzir su uzete varijable: građenje strateških alijansi, nabavka savremenih tehnoloških rešenja i opreme, standardizaciju kvaliteta poslovanja, usavršavanje znanja svih zaposlenih, nedostatak finansijskog kapitala, i zastarelost opreme i tehnologije jer iste označavaju potrebne elemente i prepreke uspešnoj internacionalizaciji poslovanja. U segmentu istraživanja prikazanog u ovom radu uglavnom su korišćeni primarni izvori informacija i znanja.

REZULTATI I DISKUSIJA

Procena elemenata od značaja za uspešnost poslovanja domaćih preduzeća, kao njihovog strateškog cilja, započeta je analizom izabranih faktora. Težište je dato na internacionalizaciji poslovanja u korelaciji sa unapređenjem kvaliteta biznisa, usavršavanjem znanja zaposlenih i tehničko-tehnološkom osnovom poslovanja. Deskriptivnom statistikom analizirane su promenljive čije vrednosti zavise od nezavisnih varijabli kako bi se uočila konekcija/ odnosi i poredili navedeni činioici.

Od ispitanika se tražilo da ocene nivo internacionalizacije poslovanja u svojoj organizaciji kao faktor od značaja za ekspanziju poslovanja.

Predmetni faktor ispitanici su mogli da ocene kao jako značajan, kao i jeste i nije značajan i da nije značajan faktor. Dobijeni rezultati upućuju na zaključak da se internacionalizacija poslovanja, pored nabrojanih elemenata, nameće kao značajan faktor za uspešan nastup nacionalnih preduzeća na inostranom tržištu i često jedini način sticanja i održanja konkurentne prednosti. Blizu polovine anketiranih preduzeća ocenilo je internacionalizaciju poslovanja domaćih organizacija kao jako značajan faktor 49,1%. Ocene ovog indikatora u apsolutnim pokazateljima i procentima su prikazane u tabeli 1. Rezultati istraživanja koji se odnose na evaluaciju navedenih elemenata od značaja za *uspešnost* poslovanja domaćih preduzeća dati kroz relativnu frekvenciju iznose: za unapređenje kvaliteta poslovanja 88, 2%, usavršavanje znanja zaposlenih 78,8% i tehničko-tehnološku bazu poslovanja 81,6%.

Tabela 1. Ocena internacionalizacije i drugih činilaca ekspanzije poslovanja nacionalnih preduzeća

Faktor(i) unapređenja poslovanja	Jako značajan faktor		I jeste i nije značajan faktor		Nije značajan faktor	
	Af	Rf	Af	Rf	Af	Rf
Internationalizacija poslovanja nacionalnih preduzeća	60	49,1	59	43,4	17	12,5
Unapređenje kvaliteta biznisa	120	88,2	12	10,3	2	1,5
Usavršavanje znanja zaposlenih	107	78,8	23	16,9	6	4,4
Unapređenje tehničko-tehnološke osnovom poslovanja	111	81,6	17	12,5	8	5,9

Af-Apsolutne frekvencije; Rf-Relativne frekvencije (procenti)

Izvor: Miletić, V., 2020, str. 167.

U istraživanju se dalje od respondenata tražilo da procene i izdvoje faktore koji su po njihovom mišljenju *potrebni* za internacionalizaciju poslovanja sopstvenog preduzeća, kojom prilikom se za pojedine elemente moglo odlučiti da su jako potrebni, i jesu i nisu potrebni elementi i da nisu potrebni činiooci. U Tabeli 2 iznete su ocene u apsolutnim i relativnim pokazateljima svakog faktora označenog kao neophodan za pragmatičnu internacionalizaciju biznisa.

Tabela 2. Validacija potrebnih elemenata za pragmatičnu internacionalizaciju poslovanja domaćih preduzeća

Elementi potrebni za razvoj internacionalizacije poslovanja domaćih preduzeća	Jako potreban		I jeste i nije potreban		Nije potreban	
	Af	Rf	Af	Af	Rf	Af
Građenje strateških alijansi	78	59,4	45	33,1	13	9,6
Pribavljanje savremenih tehnoloških rešenja i opreme	117	86,0	17	12,5	2	1,5
Standardizacija kvaliteta poslovanja	114	83,8	18	13,2	4	2,9
Investiranje u razvoj domaćih brendova	100	73,5	28	20,6	8	5,9
Kontinuirano usavršavanje znanja svih zaposlenih	113	83,1	17	12,5	6	4,4

Af-Apsolutne frekvencije; Rf-Relativne frekvencije (procenti)

Izvor: Ibidem, str. 168.

Iz tabele se vidi da su u najvećem procentu kao jako potrebni elementi ocenjeni nabavka savremenih tehnoloških rešenja i opreme 86,0%, standardizacija kvaliteta poslovanja 83,8%, kontinuirano usavršavanje znanja svih zaposlenih 83,1%, ulaganje u razvoj domaćih brendova 73,5%, kao i građenje strateških alijansi 59,4%. Bez obzira na prikazane rezultate, globalizacija biznisa postaje imperativ menadžmentu nacionalnih preduzeća da proaktivno razmišljaju i generišu različite produktivne strateške alijanse sa partnerima kako bi odgovorili rastućim poslovnim izazovima.

Od ispitanika iz uzorka se potom tražilo da ocene koje su to ključne *prepreke* koje stoje na putu uspešnoj internacionalizaciji poslovanja njihovih preduzeća. Unapred ponuđene prepreke kao odgovore ispitanici su mogli da ocene kao jako velika, kao prepreka koja je i velika i nije velika, i kao prepreka koja nije velika. Iz tabele 3 uočljivo je da su kao najveće prepreke (više od polovine ispitanika je ocenilo kao jako veliku prepreku) ocenjene nedostatak finansijskog kapitala, zastarela oprema i tehnologije, nedostatak resursa i znanja.

Tabela 3. *Ocene primarnih prepreka uspešnoj internacionalizaciji poslovanja domaćih preduzeća*

Prepreke u internacionalizaciji poslovanja	Jako velika prepreka		I jeste i nije velika prepreka		Nije velika prepreka	
	Af	Rf	Af	Rf	Af	Rf
Nedostatak finansijskog kapitala	81	59,6	30	22,1	25	18,4
Zastarela oprema i tehnologije	80	58,8	37	27,2	19	14,0
Nedostatak resursa	75	55,1	40	29,4	21	15,4
Nedostatak znanja	67	49,3	42	30,9	27	19,9

Af-Apsolutne frekvencije; Rf-Relativne frekvencije (procenti)

Izvor: Ibidem, str. 168–169.

Da bi internacionalizacija poslovanja bila uspešna preduzeće treba da ispunjava i druge uslove i kriterijume. Otuda se od preduzeća kao respondenata tražilo da ocene unapred preporučene kriterijume u okviru njihovog poslovanja ocenama od 1 do 5, pri čemu je 1 najmanja ocena, a 5 najviša ocena. Rezultati po pojedinim kriterijumima prikazani su u tabeli 4. S obzirom da kriterijumi služe da se postave određeni parametri uspešnosti kako bi se pratili efekti (održiva konkurentna prednost), očekivano je da preduzeće koje teži internacionalizaciji biznisa treba da odgovori odabranim kriterijumima. U tom smislu se od preduzeća tražilo da ocene karakteristike koje se vezuju za preporučene parametre: nivo kvaliteta proizvoda i nivo konkurentske sposobnosti (Popescu, et. al. 2017) na tržištu na kojem preduzeće posluje, nivo u kojem ima jasno definisane ciljeve i resurse potrebne za njihovo uspešno ostvarivanje, uključujući nivo u kojoj meri se implementira koncept kvaliteta u odnosu na poznate eksterne standarde.

Tabela 4. *Ocene drugih karakteristika preduzeća bitnih za uspešnu internacionalizaciju poslovanja*

Karakteristike	O c e n e									
	1		2		3		4		5	
	Af	Rf	Af	Rf	Af	Rf	Af	Rf	Af	Rf
Nivo konkurencije na tržištu na kojem preduzeće posluje	7	5,1	12	8,8	42	30,9	29	21,3	46	33,8
Nivo kvaliteta proizvoda na tržištu na kojem preduzeće posluje	2	1,5	11	8,1	49	36,0	40	29,4	34	25,0
Nivo konkurentne sposobnosti preduzeća	4	2,9	8	5,9	30	22,1	7	41,9	37	27,2
Tehnološki nivo preduzeća	0	0	15	11,0	20	14,7	57	41,9	44	32,4
Nivo u kojem preduzeće ima jasno definisane ciljeve i resurse potrebne za njihovo uspešno ostvarivanje	4	2,9	6	4,4	21	15,4	68	50,0	37	27,2
Funkcionisanje preduzeća u odnosu na poznate eksterne standarde	2	1,5	2	1,5	36	26,5	54	39,7	42	30,9

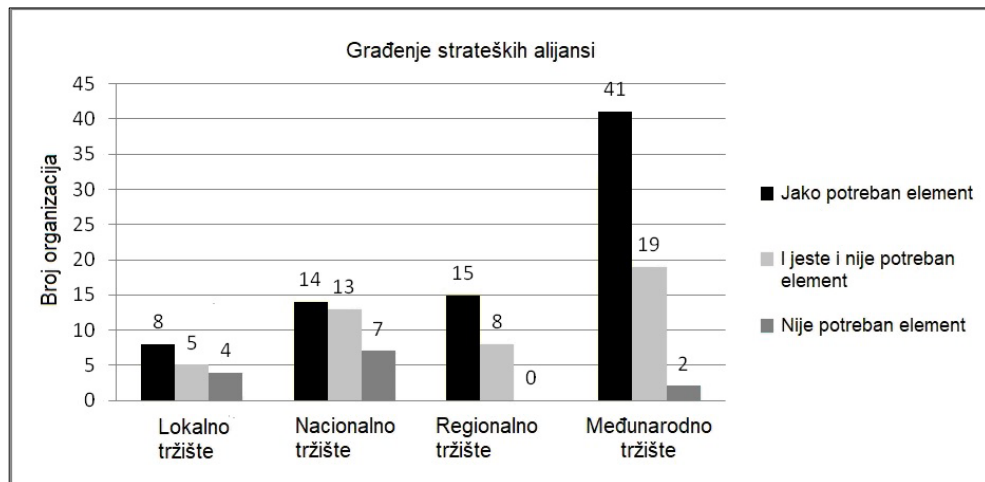
Af-Apsolutne frekvencije; Rf-Relativne frekvencije (procenti); Srednje vrednosti (S.Vr.)
Izvor: Ibidem, str. 169–172.

Rezultati istraživanja u preduzećima koja su obuhvaćena uzorkom na osnovu prosečnih ocena po pojedinačnim karakteristikama vezano za uspeh internacionalizacije poslovanja iznose: funkcionisanje preduzeća u odnosu na poznate eksterne standarde 3,97, tehnološki nivo preduzeća 3,96, nivo u kojem preduzeće ima jasno definisane ciljeve i resurse neophodne za njihovo produktivno ostvarivanje 3,94, nivo konkurentne sposobnosti preduzeća 3,85, nivo konkurencije na tržištu na kojem preduzeće posluje 3,70 i nivo kvaliteta proizvoda na tržištu na kojem preduzeće posluje 3,68.

Kada je u pitanju razlika u određivanju *potrebnih* elemenata za produktivnu internacionalizaciju poslovanja nacionalnih preduzeća, od strane organizacija drugačijeg nivoa poslovanja (lokalno, nacionalno,

regionalno i međunarodno tržište), obrađene su neparametarskim χ^2 testom (postojanje statistički značajne razlike za vrednosti $\text{Sig} \leq 0,05$).

Grafikonom 1 prikazane su ocene značaja građenja strateških alijansi za efektivnu internacionalizaciju poslovanja domaćih preduzeća, od strane firmi koje posluju na različitom nivou (tržištu) lokalno, nacionalno, regionalno i međunarodno tržište.

Grafikon 1. Značaj građenja strateških alijansi za uspešnu internacionalizaciju poslovanja nacionalnih preduzeća

Izvor: Ibidem, str. 187.

Tabelom 5 predstavljena je razlika u ocenama značaja građenja strateških alijansi kao potrebnog elementa za uspešnu internacionalizaciju poslovanja domaćih preduzeća. Na osnovu rezultata vidi se da je $\text{Sig}=0,014$ pa se zaključuje da postoji značajna razlika u ocenama, odnosno da su preduzeća koje posluju na različitom nivou različito ocenila značaj strateških alijansi u funkciji efikasne internacionalizacije svoga biznisa.

Tabela 5. Značaj građenja strateških alijansi za efikasnu internacionalizaciju poslovanja domaćih preduzeća

	Vrednost	df	Sig.
Pearson Chi-Square (χ^2 Hi kvadrat)	16.017	6	.014

Izvor: Ibidem.

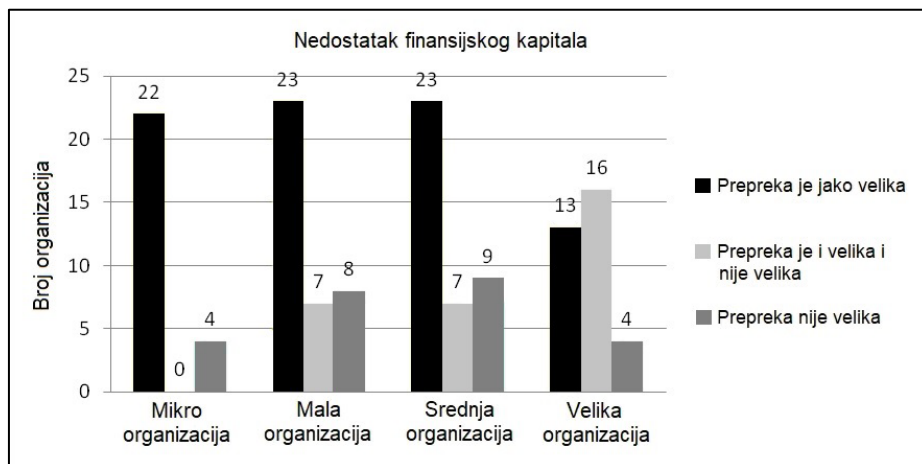
Ocene rezultata istraživanja ostalih elemenata (Miletić, 2020, str. 184–191) označenih kao potrebnih za uspešnu internacionalizaciju poslovanja domaćih preduzeća (tabela 2), ocenjeno od strane organizacija koje posluju na različitom nivou pokazuju da se nabavka savremenih tehnoloških rešenja i opreme izdvaja kao bitan element uspešne internacionalizacije poslovanja preduzeća. Rezultati pokazuju da je $\text{Sig.}=0,000 < 0,05$, pa se zaključuje da postoji značajna razlika u ocenama značaja nabavke savremenih tehnoloških rešenja i opreme kao elementa od značaja za produktivnu internacionalizaciju poslovanja nacionalnih preduzeća. Nivo poslovanja preduzeća značajno utiče na ocene.

Rezultati istraživanja $\text{Sig.}=0,002 < 0,05$, koji se odnose na standardizaciju kvaliteta poslovanja pokazuju da postoji raskorak razlika u ocenama njenog značaja za efikasnu internacionalizaciju biznisa domaćih preduzeća ocenjeno od istih, različitog nivoa poslovanja.

Značajnost razlike u ocenama preduzeća koja posluju na različitom nivou u pogledu važnosti ulaganja u razvoj domaćih brendova u funkciji produktivne internacionalizacije njihovog poslovanja iznosi $\text{Sig.}=0,021 < 0,05$, pa se zaključuje da nivo poslovanja organizacije ima značajnu ulogu na ocene. Rezultati istraživanja pokazuju postojanje razlika u ocenama kontinuiranog usavršavanja znanja svih zaposlenih od strane menadžera preduzeća koja posluju na različitom nivou. Ishodi pokazuju da je $\text{Sig.}=0,033 < 0,05$, pa se može konstantovati da razlike u nivou poslovanja preduzeća bitno utiču na ocenu potrebe kontinuiranog usavršavanja znanja svih zaposlenih radi uspešne internacionalizacije projektovanog biznisa.

Što se razlike u utvrđivanju *prepreka* za produktivnu internacionalizaciju poslovanja nacionalnih preduzeća tiče, uzimajući u obzir odgovore koji su dobijeni od strane menadžera u preduzećima različite veličine, iste su obrađene neparametarskim χ^2 testom (postojanje statistički značajne razlike za vrednosti $\text{Sig.} \leq 0,05$).

Grafikonom 2 predstavljen je nedostatak finansijskog kapitala kao prepreke za produktivnu internacionalizaciju poslovanja nacionalnih preduzeća, ocenjeno od strane anketiranih menadžera organizacija različite veličine.

Grafikon 2. *Nedostatak finansijskog kapitala kao prepreke internacionalizaciji poslovanja preduzeća*

Izvor: Ibidem, str. 180.

U tabeli 6 se jasno može uočiti da je $\text{Sig.} = 0,001 < 0,05$, pa se da zaključiti da postoji značajna razlika u preduzećima različite veličine u pogledu ocene nedostatka finansijskog kapitala kao prepreke održanja konkurentne prednosti, odnosno efikasne internacionalizacije poslovanja nacionalnih firmi.

Tabela 6. *Značajnost razlike ocena nedostatka finansijskog kapitala kao prepreke uspešnoj internacionalizaciji poslovanja preduzeća*

	Vrednost	df	Sig.
Pearson Chi-Square (χ^2 Hi kvadrat)	23.157	6	.001

Izvor: Ibidem,

Evaluacija rezultata istraživanja koja se odnosi na ostale varijable označene u ovom radu kao prepreke (Miletić, 2020, str. 177–180) za

uspešnu internacionalizaciju biznisa nacionalnih preduzeća (tabela 3), započeta je ocenom vezanu za zastarelost opreme i tehnologije koju su izneli predstavnici preduzeća različite veličine. Iz rezultata istraživanja $\text{Sig.}=0,12>0,05$ vidi se da ne postoji značajna razlika u preduzećima različite veličine u pogledu ocene zastarelosti opreme i tehnologije kao prepreke uspešnoj internacionalizaciji njihovog poslovanja.

Nedostatak resursa – jedna od prepreka uspešnoj internacionalizaciji poslovanja ocenjena je od strane menadžera iz anketiranih domaćih preduzeća koja posluju na različitom nivou sa $\text{Sig.}=0,001<0,05$, što ukazuje na značajnost diskrepance. Stoga se može uočiti da veličina preduzeća značajno utiče na razlike koje se vezuju za nedostatak resursa kao prepreke ostvarenju projektovanog cilja preduzeća.

Rezultati istraživanja $\text{Sig.}=0,468>0,05$ pokazuju da ne postoji značajna disproporcija u ocenama nedostatka znanja zaposlenih kao prepreci produktivne internacionalizacije poslovanja nacionalnih preduzeća, bez obzira na veličinu preduzeća.

ZAKLJUČAK

Strateške alijanse su nesumnjivo povezane sa pragmatičnom internacionalizacijom poslovanja domaćih preduzeća. Stečeno međunarodno iskustvo i znanje iz domena upotrebe strateških poslovnih alijansi u funkciji internacionalizacije poslovanja preduzeća u uslovima globalnog konkurentskog okruženja, pružaju obilje informacija koje mogu da posluže kao baza podataka za otklanjanje eventualnog neuspeha prilikom njihove implementacije. Tome je i služilo istraživanje u ovom radu.

Predmetno istraživanje je realizovano na uzorku koji je uključivao nacionalna preduzeća različite veličine, nivoa i dužine poslovanja, uz srazmernu zastupljenost prema krupnoći. Kao specifičan oblik međunarodnog poslovnog povezivanja strateške alijanse nisu procenjivane samo kao propulzivan model prevazilaženja prepreka internacionalizaciji poslovanja domaćih preduzeća već i kao povoljna opcija da poboljšaju svoju konkurentsku poziciju.

Rezultati ove studije pokazuju da je internacionalizacija biznisa od strane anketiranih preduzeća ocenjena gotovo kao jako značajan faktor

ekspanzije njihovog poslovanja 49,1%, dok je Rf tehničko-tehnološkog nivoa ocenjena sa 87,5%. Bez obzira što je tehničko-tehnološka baza poslovanja preduzeća ocenjena kao izuzetno značajan činilac uspešnosti poslovanja, internacionalizacija se izdvaja često kao jedini način održanja konkurentne prednosti.

Ishodi sprovedenog ispitivanja dati kroz ocene elemenata neophodnih za efikasnu internacionalizaciju poslovanja nacionalnih preduzeća pokazuju da je građenje strateških alijansi ocenjen kao jako potreban činilac 59,4%, kao i pribavljanje savremenih tehnoloških rešenja i opreme 86,0%, standardizacija kvaliteta poslovanja 83,8%, investiranje u razvoj domaćih brendova 73,5% i kontinuirano usavršavanje znanja zaposlenih 83,1%. Rezultati, dalje, pokazuju da su ispitanici kao jako veliku prepreku uspešnoj internacionalizaciji poslovanja domaćih preduzeća ocenili nedostatak finansijskog kapitala 59,6%, zastarelost opreme i tehnologije 58,8%, nedostatak resursa 55,1%.

Ocene karakteristika poslovanja preduzeća (S.Vr.) koje se odnose na parametre uspešnosti kako bi se pratili efekti održive konkurentnosti iznose: nivo konkurencije na tržištu na kojem preduzeće posluje 3,70, nivo kvaliteta proizvoda na tržištu na kojem preduzeće posluje 3,68, nivo konkurentne sposobnosti preduzeća 3,85, tehnološki nivo preduzeća 3,96, nivo u kojem preduzeće ima jasno definisane ciljeve i resurse neophodne za njihovo produktivno ostvarivanje 3,94 i funkcionisanje preduzeća u odnosu na poznate eksterne standarde 3,97.

Rezultati, dalje, pokazuju da je razlika u ocenama značaja građenja strateških alijansi kao jako potrebnog elementa za uspešnu internacionalizaciju poslovanja nacionalnih preduzeća Sig.=0,014 pa se zaključuje da postoji značajna razlika u ocenama, odnosno da su preduzeća koje posluju na različitom nivou različito ocenila značaj strateških alijansi u funkciji efikasne ekspanzije svoga biznisa.

Nedostatak finansijskog kapitala ocenjen je kao jako velika prepreka za produktivnu internacionalizaciju poslovanja nacionalnih preduzeća od strane anketiranih subjekata. Rezultati pokazuju da je Sig.=0,001<0,05, pa se može reći da postoji značajna razlika u preduzećima različite veličine u pogledu ocene nedostatka finansijskog kapitala kao prepreke za efikasnu internacionalizaciju.

LITERATURA

1. Arino, A., De La Torre, J., Ring, P. (2001). Relational quality: Managing trust in corporate alliances. *California Management Review*, 44(1), 109–131.
2. Burgelman, R. A., Doz, Y. L. (2001). „The Power of Strategic Integrations“. *Sloan Management Review*, vol. 42, no. 3, Spring, pp. 28–38.
3. Domazet, I. (2005). Strategijske alijanse – faktor unapređenja međunarodne konkurentnosti, *Ekonomске teme*, br. 1–2, str. 321–328
4. Doz, Y., Hamel, G. (1998). *Alliance advantage*, Harvard Business Press, Boston,
5. Đorđević, M., Đorđević, A. (2011). Internationalisation strategies of a company. *Škola biznisa*, br. 3
6. Dussauge, P., Garrette, B., Mitchell, W. (2000). Learning from competing partners: Outcomes and durations of scale and link alliances in Europe, North America and Asia, *Strategic Management Journal*, 21(2), 99–136.
7. Dussauge, P., Garrette B. (1999). *Cooperative Strategy, Competing Successfully Through Strategic Alliances*, England, John Wiley & Sons Ltd.
8. Fernández, Z., Nieto, M. J. (2006). Impact of ownership on the international involvement of SMEs. *Journal of International Business Studies*, 37(3), 340–351.
9. Gallo, M. A, García-Pont, C. (1999). Important factors in family business internationalization. *Family Business Review*, 9(1), 45–60.
10. Ghemawat, P., Porter, M. E., Rawlison, R.A. (1986). *Patterns of international coalition activity*. In Porter, M. E. (Ed.), *Competition in global industries*, Boston: Harvard Business School Press.
11. Gougan, A. P. (2004). *Integracije, akvizicije i restrukturiranje korporacija*, Prometej, Novi Sad, str 46.
12. Glaister, K. W., Buckley, P. J. (2004). Strategic motives for international alliance formation. *Journal of Management Studies*, 33(3), 301–332.
13. Hergert, M., Morris, D. (1988). Trends in international collaborative agreement. In Contractor, F. J., Lorange, P. (Eds), *Cooperative strategies in international business*. Lexington Books.

14. Išoraite, M. (2009). Impotence strategic alliances in company's activity. *Intellectual Economics*, No. 1(5), p. 39–46
15. Iyer, K. (2002). Learning in strategic alliances: An evolutionary perspective. *Academy of Marketing Science Review*, 10, 1–14.
16. Johanson, J., Vahlne, J. E. (1977). The internationalization process of the firm: a model of knowledge development and increasing market commitments. *Journal of International Business Studies*. Spring/Summer 1977, 23–32.
17. Lombardo, F. G., Ortiz, R. F. (2010). *Strategic Alliances in the Internationalization of Family Firms: An Empirical Study*, Universidad de Jaén
18. Lavie, D., Miller, S. R. (2008). Alliance Portfolio Internationalization and Firm Performance. *Journal of Business Strategy and Financial Performance*
19. Miletić, V. (2020). Liderstvo u savremenoj organizaciji. *Ekonomika*, Niš
20. Mijakovac, D. (2017). *Faktori uspeha poslovanja organizacija koje posluju na teritoriji Republike Srbije*, Univerzitet Singidunum, Beograd
21. Popescu, G. H., Sima, V., Nica, E., Gheorghe, I. G. (2017). Measuring sustainable competitiveness in contemporary economies - Insights from European economy. *Sustainability*, 9(7), 1230.
22. Simon, D., Hitt, M. (2003). Managing resources: Linking unique resources, management and wealth creation in family firms. *Entrepreneurship Theory and Practice*, 27(4), 339–358.
23. Vukotić, S., Zakić, N., Čeperković, M. (2013). Strateške alijanse kao oblici interorganizacione saradnje i motivi njihovog formiranja, *Ekonomika*, vol. 59, br. 4, str. 148–164
24. Yoshino, Y. M., Rangan, U. S. (1995). *Strategic Alliances*, Harvard Business Press, Boston
25. Wild, J., Wild, K., Han, J., (2003). *International Business*, p. 386, Second Edition, New Jersey, Pearson Education

BUILDING STRATEGIC ALLIANCES AS AGENTS OF BUSINESS INTERNATIONALIZATION FOR DOMESTIC COMPANIES

Miletić Vuk

Ćurčić Nikola

Abstract: *The process of internationalization of business for individual companies is almost inevitable. It is not simple and is often made even more complex by numerous challenges. The aim of this paper is to investigate the strategies of owners and top-level managers in domestic companies from different business sectors developed with the aim to build penetration into foreign markets by building business alliances, especially since the national market often becomes too small for their expansion. The decision to use or not to use strategic alliances is usually conditioned by the characteristics of national companies. In the case of companies of different levels and periods of business operation, such alliances have a number of advantages and disadvantages. The numerous disadvantages are mainly due to the special characteristics that each of them possesses. The results of this study highlight the factors that encourage national companies to establish a strategic alliance in the processes of internationalization, as well as the elements that hinder the choice of such strategies. In this research, the methods of comparative statistics (ch2 Test, ANOVA), hypothetical - deductive methods, analytical - deductive and comparative methods, historical and statistical - descriptive methods were used.*

Key words: *alliances, internationalization, business, enterprise, financial resources, competitiveness.*

PREGLEDNI RAD

THE COMPARISON OF THE CONVENTIONAL DEVELOPMENT AND SUSTAINABLE DEVELOPMENT MODEL

Labović Bojan¹

Vujović Dragan²

Dašić Boban³

Abstract: *Great ideas usually start out as rather simple ideas. In social sciences, the ideas which impact the lives of the millions and which direct policies must be available to all, not only to the elite. Only in this way can they properly permeate institutions from the global to the local level and become an integral part of human lives. The model of sustainable development challenges the conventional model of development. Namely, the conventional approaches simplify development by observing it as global modernization modeled after the example of industrialized, developed countries. Sustainability does not simply require balancing, i.e. compromising between inherently conflicting forces. It is rather a positive imperative which connects social, economic, and ecological benefits. Sustainable development advocates for the ethical position that the stock of natural resources must be preserved for the future generations and that the value of all*

¹ Kosovo and Metohija Academy of Applied Studies, Dositeja Obradovića 1, Leposavić, Serbia, e-mail: labovic.bojan@gmail.com

² Faculty of Economics and Finance, University Union-Nikola Tesla, Cara Dušana 62-64, Belgrade, Serbia, e-mail: dragangagivujovic@gmail.com

³ Faculty of Finance, Banking and Auditing, Alfa University, Palmira Toljatija 3, Belgrade, Serbia, e-mail: bobandasickg@gmail.com

social benefits and costs, including the depletion of natural resources, must be included in accounting systems for the development performances to be properly measured. This paper covers a wide gap between the theoretical interpretation of sustainable development and the current situation in the world. The paper presents some critical views which perceive sustainable development as an illusion, but also gives arguments which claim that sustainable development has no alternative.

Keywords: *ecosystem / sustainability / sustainable development / conventional model.*

INTRODUCTION

Sustainability is a normative ethical principle for further development of society. It can vary regionally, nationally, or locally, to a greater or a lesser degree. The emergence of conflicts on different spatial and social scales is possible due to different ways of thinking and logic concerning sustainability. The last few decades have been marked by a radical shift in thinking. Today, energy and environmental issues are recognized as important challenges that we are striving to face more actively. Hence, there is a strong sentiment that "ordinary business" is no longer an option because the costs and risks of postponing suitable actions are constantly growing. Economic processes involved in decision-making have flaws. In many cases, they do not succeed in supporting the argumentation that would lead to the most suitable decisions. Many solutions proposed for energy, environmental issues and for enabling sustainability are opening up new unsolvable dilemmas. The concept of sustainable development has been presented as an option to overcome these problems since it makes it possible for businesses, companies, and state governments to redefine their policies.

This article aims at comparing the conventional model of development (focused on economic growth) and sustainable development (focused on broader interpretations of development with the imperatives being the viability and fairness of the global economy). The paper will present a critical review of the wide gap among the different theoretical interpretations of sustainable development to the current state of affairs in the world. The paper will include the critical observations that

perceive sustainable development as a mere oxymoron or an illusion. However, it shall also discuss the arguments according to which sustainable development has no alternative since it stands for the protection of social benefits, the preservation of resources, continuous progress, and the creation of a better and more just world.

Studies on the paradigm of sustainable development

While specific analyses of any important topic are inevitably complex and subtle, the fundamental concepts which act as foundations of strong paradigms are relatively clear and easy to accept. The established paradigm of the concept of sustainable development stimulates governments to re-evaluate and re-define their policies so that they could address a wide range of current development issues more efficiently. Sustainable development changes the perception of the future by influencing the decisions about process designs, product designs, and city configurations. In this sense, sustainable development offers both opportunities and challenges, but most importantly, it offers solutions (Roosa, 2008).

The report "Our Common Future" published by the World Commission on Environment and Development (WCED) in 1987, under the auspices of the United Nations, is seen as a starting point for the contemporary discussions on sustainable development. However, it is neither the starting point nor the potential endpoint for the evolution of the concept itself. After WCED report, the so-called Brundtland Commission Report, was published, the term sustainable development has been increasingly used in academic studies and the reports of numerous international agencies and governments. The notion of sustainable development has directed the implementation of environmental reforms within public and private organizations ever since and has affected the communication among the participants from the different social spheres (Bostrom, 2012). Over time, the proposed formulation of sustainable development has become the dominant notion about the relations between the environment and development, so today, it has an authoritative status as the guiding principle for achieving economic and social development.

The WCED report introduces the two key concepts that shall be briefly discussed here – the concept of "needs" and the concept of "constraints".

The *needs* predominantly refer to the essential needs of the world's poor. Their needs must be given the highest priority. The *constraints* are the limitations found in the current technological conditions and the conditions of social organizations. As such, they impact the ability to meet both current and future needs.

The report introduced the new important component of *intragenerational equality*, as an addition to the concept of *intergenerational equality* (accomplished by minimizing harmful outcomes of human activities on the environment). Intragenerational equality refers to the equality within the present generation, while intergenerational equality refers to the equality between different generations. Namely, it had been previously assumed that environmental degradation would continue unless poverty and inequality in developing countries were urgently addressed. However, it is a widespread belief today that development policies should aim at ensuring the compatibility of intergenerational and intragenerational equality. This means that the protection of future generations through environmental policies must not be separated from the current needs of the poor (Murphy, 2012). Thus, the concept of sustainable development also contains an element of distributive ethics; it focuses on the distribution of benefits and burdens over time (between generations) and the distribution of benefits and burdens in space (within generations). In brief, sustainable development primarily aims at providing the conditions in which all people, both in poor and rich countries, and in present as well as in future, will be able to meet their basic needs. Besides, these goals must be achieved in a way that does not endanger the natural systems upon which life on the Earth depends. It is also crucial that the decision-making processes are democratic and legitimate.

Even though the provision of basic needs is a key element of sustainable development, this concept is quite diffusive and problematic. The wealthiest and the most influential social groups frequently impose the models and set the trends. These models become the ideals and desires that are for the wider global population, at least, hard to reach. As such, they are not supposed to be met in sustainable development. The basic human needs include: drinking water, food, clothes, accommodation, employment, energy, and hygiene. Life standards which surpass this minimum level are sustainable only if the given consumption standards

are sustainable in the long-run. Meeting the basic needs, with the limitations imposed by the Earth's ecological carrying capacity, has two significant implications (Naess, 2001):

- First, to ensure that future generations will have a chance to fulfill their needs, current generations must reduce their current trends in environmental degradation significantly and limit their total consumption of non-renewable natural resources;
- Second, an increase in material consumption in developing countries (seen as inevitable in meeting the basic needs of the poor) must be accompanied by a reduction in material consumption in developed, industrialized countries, to keep the global environmental burden within sustainable limits.

In developing countries, sustainable development depends on the availability, accessibility, and quality of sustainable natural resources which are used to meet the basic needs of the people living in those countries. Sustainable development also depends on their political, institutional, and technical capacities to use their resources efficiently and organize the distribution of benefits justly among all the members of the present generation and the generations to follow. Developed countries can best contribute to these desired outcomes if they limit their own consumption and facilitate access to socially and ecologically beneficial technologies for developing countries. In most developing countries, the institutional inadequacy and inadequate government policies are important determinants of their inability to introduce and implement innovations to the extent that would be sufficient for achieving higher long-term growth rates. The structural economic dependency on natural resources is also an important factor in developing countries. Namely, their economies (especially those with low growth rates) are highly resource-dependent. First, they are highly dependent on the direct exploitation of the resources through primary industries like agriculture, forestry, and fishery. Moreover, their total export earnings predominantly stem from the exports of several primary products. These economies also tend to have high levels of debt and they undergo dramatic changes in land use; primarily in terms of converting forest areas into agricultural land and in terms of ever-increasing biodiversity degradation.

The report also presents the concept of *intrinsic values* of the ecosystems. As opposed to *instrumental values* (i.e. the values that nature provides to people), there are also *intrinsic values* (i.e. the values of nature itself). According to this view, the preservation of the natural ecosystems should not only stem from the developmental goals. It should be the moral obligation of current generations towards the other living beings, as well as towards future generations (Naess, 2001). For many advocates of sustainable development, valuing nature and non-human life forms in an intrinsic way has also become an integral component of development. The scientific approaches in the field of ecosystem services have paid more attention to methods of monetary evaluation of ecosystems, as opposed to other evaluation methods. Here, the focus on instrumental values has been supplemented by the perspectives that emphasize the role of the intrinsic values. Thus, in the intrinsic sense, ecosystem values are not only seen as an instrument to achieve certain goals but are seen as a goal itself. Here this goal is not measured by monetary means but is rather represented as a moral duty. The instrumental-intrinsic dichotomy directs environmental decision-making in two ways: either through encouraging market-based approaches to nature preservation, such as payment for ecosystem services, or by promoting the preservation of protected areas without any human intervention.

An extended standpoint has also been proposed. In addition to acknowledging the values of nature itself (i.e. intrinsic values) and the values that nature provides to people (i.e. instrumental values), these new approaches also include preferences, principles, and virtues related to the relationship between man and nature (i.e. relational values). The concept of relational values (as a common framework for ideas researched in numerous disciplines and areas) provides a potential way to incorporate different perspectives found in social sciences into sustainability science and environmental decision-making processes. The evolution of this concept was guided by two adopted motivational forces: (1) interdisciplinary inclusion and (2) practical applicability. The first aims to provide a deeper and more comprehensive understanding of the relations between people and nature, by connecting the concepts through different intellectual traditions. The latter aims at assisting in the decision-making processes in real situations and at enabling the implementation of changes (Chan, 2018).

There is no unique unanimous approach to sustainable development. Its absence results from the diversity of frameworks employed in different environmental protection programs, at different institutions, and in different communities operating at different spatial levels – from the global level to the local ones. The terminological issues might be also attributed to the dual nature of the concept itself. It encompasses development and sustainability which are both complex in their own right.

Sustainable development could be defined via the *values* that represent or support sustainable development. However, the values, as well as sustainable development, have multiple meanings. In general, the values are actually the beliefs about the values attributed to objects, qualities, or behaviors. They are typically expressed as *good* and *acceptable* or, conversely, *bad* and *unacceptable*. The values evoke feelings; they define us or guide us towards certain goals; they frame our attitudes and set standards based on which the behavior of an individual or a society can be judged upon. As such, the values often overlap with sustainability goals and sustainability indicators. Additionally, sustainable development could be defined through the *practices*. The practices involve numerous efforts in defining the concept, setting the goals, formulating indicators, and assigning values. The practices also include the development of social movements, organization of the institutions involved, proliferation of the science of sustainability and technology, and negotiations between (1) those who are primarily concerned with nature and the environment, (2) those who value economic development and (3) those who are committed to improving socio-cultural life-conditions. These negotiations shall result in compromises that would be acceptable to all three sides. The inseparability of the natural environment and development, as described in Brundtland Commission Report, is the foundation of these compromises. Thus, a large part of what is described in the theory as sustainable development, are, in every-day practice, the negotiations which shall result in possible and feasible compromises between the economic, environmental, and social goals of different stakeholders. This is the main reason why numerous definitions of sustainable development emphasize the necessity of open and democratic decision-making processes (Kates, 2005).

The essence of Brundtland approach is a fair distribution of natural resources among different generations and within the current generation

located at the different parts of the world, as well as finding a positive consensus between the ecological, social, and economic dimensions of the environment in ensuring safe living for all people and providing the adequate conditions for them to live and work in accordance with bio-physical limitations of their natural surrounding. This is the primary goal of sustainability. For substantive and normative reasons, the relations between these three dimensions are generally seen as compatible and mutually supportive. For example, the UN Conference in Johannesburg that took place in 2002 further emphasized the need to integrate the three dimensions of sustainable development (Bostrom, 2012).

Table 1. *Main characteristics of the three aforementioned dimensions*

Economic dimension	Economically sustainable system must be capable of producing goods and services continually, must maintain the level of foreign debt and avoid imbalances within the different sectors (since they can be detrimental to agricultural and industrial production);
Environment protection dimension	Ecologically sustainable systems must maintain stable stock of natural resources by avoiding an excessive exploitation of renewable resources and draining non-renewable ones (should be limited to the allowed extent by investing in adequate substitute resources). This includes the preservation of biodiversity, atmospheric stability, and other ecosystem functions that are not classified as economic resources. Hence, from an ecological perspective, the demand for resources must be limited while the integrity of ecosystems and the diversity of species must be maintained;
Social dimension	A socially sustainable system must achieve distributive equity, adequate access to social services, including health and education, gender equality, and political accountability and participation. The fulfillment of these basic needs, social justice, and participatory democracy are the crucial elements of development and are interrelated with environmental sustainability.

Source: Authors' work

These three dimensions of sustainability and their own complexities are clearly the sources of hardship in setting a precise and universal definition of sustainable development. The goals they present or imply are multidimensional. Thus, there remains a question of how to maintain their balance and how to evaluate success or failure. Also, the question is

which goal should be given an advantage if the provision of necessary food and water supply requires changes in the use of land and thus causes the degradation of biodiversity?

The definition offered by the Brundtland Commission stands out as the most cited definition of sustainable development. According to this definition, sustainable development is a type of development that meets the needs of present generations without endangering future generations in meeting their own needs. However, there are hundreds of definitions of sustainable development. Most of them are sector-oriented (i.e. environmental, economic, civilizational) or formulated so that they emphasize managerial, technical, or philosophical/political decisions. However, we can extract and thus highlight their shared elements. Actually, there are four crucial characteristics of sustainable development that numerous different definitions and interpretations of the concept note (Martens, 2006). First, sustainable development is an intergenerational phenomenon, i.e. it is a process of transmission from one generation to the next one. In other words, for the reasonable evaluation of sustainable development, the temporal timeframe must include at least two generations (time range of 25 to 50 years). The second characteristic of sustainable development that is most frequently mentioned is its multilevel nature. Namely, sustainable development is a process occurring on several levels – the global level, regional level and local ones. Certain aspects that are sustainable on a national level may not be sustainable at the global level. The geographic incompatibilities occur as a result of the maneuvering mechanisms due to which the negative effects caused by one country or a region are transferred to other countries and regions. The third characteristic attributed to sustainable development in these definitions is that it covers multiple domains. Sustainable development comprises at least three domains: social, ecological, and economic. Even though sustainable development can be defined in terms of every separate domain, the true importance of the concept is in the mutual interrelatedness of these domains. One of the main goals of social development is to impact the development of justice, as well as life and medical conditions. In sustainable ecological development, the controlled usage and protection of natural systems are in the prime focus. In other words, the preservation of natural resources is of utmost importance. The most crucial goal of economic development

is to enhance economic infrastructure and manage natural and social resources as efficiently as possible. The last shared element is the diversity of interpretations of sustainable development. Every definition requires the projections of both current and future social needs and the possible ways to accomplish them. However, such evaluations cannot be objective because they are inevitably uncertain.

A huge repertoire of definitions can be a source of confusion, but it also has certain benefits. Every attempt at defining this concept precisely, even if that would be possible, would have to be to some extent exclusive; at least some aspects would be left out. Consequently, every attempt at defining sustainable development is a crucial part of the continual dialogue that deepens our understanding of the concept and its importance. Moreover, sustainable development actually gains its resonance, power, and creativity from its vagueness and ambiguity (Kates, 2005). The open approach towards defining this concept enables communities and groups to identify the programs of sustainability that are suitable for their own conditions and circumstances. This variability and flexibility of the concept thus enables the active involvement of different subjects in the processes of sustainable development through their locally adapted solutions (Kemp, 2007).

The characteristics of the conventional development model and the sustainable development model

The paradigm of conventional development created the vision of a long-term global future since it was founded on the assumption that the values and the dynamics of an industrial system will be progressively implemented globally in an unlimited time span. This model was meant to maintain the continuity, the socio-economic arrangements, the values and lifestyles developed during the industrial era. The constellation of values that underpin this historical process, by analogy, provides the guiding principles that shape the vision of the conventional development which encompasses markets, investments, competition (seen as a major driver of economic growth and wealth allocation), free trade, and unlimited flows of capital and finance. These are supposed to accelerate globalization, industrialization, and urbanization, enhance products and labor markets, and support national countries and liberal democracies as appropriate forms of governance in the modern era. The paradigm of

conventional development presupposes the continual developmental path of these mutually interrelated processes without greater social, technological, or ecological disturbances.

The critical approaches towards this western-centric development model are predominantly found in modern movements for environment protection (i.e. environmentalism movements). They have clearly indicated the flaws and failures of this model. Their arguments include the increase of unemployment in OECD countries, the difficult transitions of ex-communist countries, and the unsuccess of the development strategies employed in the third-world countries. The movement for environmental protection has raised a debate about several basic postulates of the Western development model. The most problematic issues that they brought to our attention include: (1) the use of nature and natural resources, (2) the true nature of progress, and (3) the western methods for managing societies, including the traditional patterns of authority within societies, as well as the methods used in decision-making and the implementations of public policies. Several arguments against this model of development shall be elaborated here.

First, the Western model has a limited understanding of the concept of progress, especially in terms of increased dominance over the natural surrounding and the usage of natural resources only to achieve certain benefits. For instance, the conversion of forested areas into the areas used for agricultural production would be seen here as an instance of progress. The alike actions attribute only the instrumental value to nature, while its intrinsic values are being completely ignored. Treating nature in this strictly instrumental way leads to absolute neglect of other non-human species and forms of life.

Second, the Western model gives the predominant role to economic growth even though this growth stimulates the increases in consumption. The increase in consumption has two major implications.

Consumerism deepens the inequity on both *inter-* and *intra-* generational level. First, it jeopardizes the current stock of natural resources that is supposed to be used as a basis for future development. It even accepts the ecological deterioration as an inevitable outcome of the progress (Baker, 2006). However, the assumptions that future generations will be facing

serious ecological risks are quite realistic. These risks will most probably emerge from the climate changes that are currently taking place due to economic growth and are expected to even worsen in the future. This issue represents a tremendous difficulty in ensuring intergenerational equality. The potential proper response to these problems could be to reinforce and support the reduction of consumption, rather than to support the application of the technological solutions that should reduce the emissions of CO₂ and other greenhouse gasses. In terms of intragenerational inequity, we must note that economically undeveloped countries and developing countries are affected by climate changes the most. This occurs partly due to their geographic positions and partly due to their limited capabilities and resources for facilitating the negative effects. In other words, their ability to implement the suitable strategies for diminishing these negative impacts are extremely limited. Ironically enough, poorer countries are harmed the most by the climate changes, even though their contribution to those changes is smaller in comparison to developed countries. Pollution is thus unjustly distributed at the global level. The combination of the demand for certain goods in the north and the poverty in the south has a significant impact on the developing countries in that they avoid strict ecological measures to ensure their own economic survival. There is compelling evidence that rich countries relocate their industries into poorer countries where certain practices of pollution are being tolerated. This asymmetry creates the so-called "pollution export" to poor countries. In this context, the proper response would be to suppress suchlike practices (Murphy, 2012). In addition, developed countries have based their development (and they still keep doing it) on the exploitation of their own natural resources, but also on the exploitation of the natural resources of the third-world countries (including the exploitation of people). According to the environmental movement, developed countries have actually propagated that suchlike practices will alleviate poverty. The reality is that these environmentally destructive development models have contributed to the poverty of the third-world countries.

According to the Western model, consumption contributes the most to human well-being. Namely, the common practice is to measure well-being by evaluating living standards, i.e. the amount of disposable income that individuals use to purchase goods and services. However, this development model that strengthens individual consumption rather

than social cohesion leads to growing inequality, especially in the economic systems which are prone to cyclical recessions. While the Western model of development favors individual self-achievement at the expense of the common good, the environmental movement advocates for the "quality of life" to be placed first, instead of "standard of living". Life quality is rather observable on collective levels than on individual ones. The quality of life focuses on increasing the quality of the public domain by providing public education, medical care, and environmental protection, while the Western model ignores the fact that social stability also depends on the preservation of natural resources. Namely, the disturbances in the natural environment cause social disturbances and endanger human health. For example, the loss of wild biodiversity in agricultural systems increases the vulnerability of local communities, especially in terms of food supply. This in turn causes social unrests that can disrupt social and political institutions. Also, it is not possible to make a global replica of resource-intensive Western economies since their lifestyles are based on wealth and high levels of consumption. The Earth's ecosystem is unable to absorb the resulting pollution, and there are not enough natural resources (including water) to support suchlike developments. In other words, the model of development of the western industrialized countries cannot be implemented globally in the future, neither in its current form nor in its current dynamics.

The next argument against the western model is tightly related to the previous one. This argument emphasizes the fact that this model does not recognize the ultimate limits of economic growth which do exist. The utmost limits for further growth are imposed by the planet's saturation levels. The biosphere has limited potentials for absorbing the effects of human activities, and the natural resources of water, ores, and minerals are also limited. We still cannot overcome these limitations despite all the advances in modern technology oriented towards more efficient consumption of resources and facilitating the negative impacts on the environment (Baker, 2006).

The main differences between the conventional model of development and sustainable development are found in certain development policies and the essential understanding of development goals. The paradigm of conventional development proposes a model which is based on economic growth, while the paradigm of sustainable development focuses on the

globally sustainable and equitable economies and societies (Labadi, Logan, 2016). Sustainable development views the stocks of natural resources as a primary constraint on production, while the conventional model emphasizes that the availability of capital is the primary constraint. Further on, sustainable development takes the ethical position that the stock of natural resources must be preserved for future generations and that the value of all social benefits and costs, including the depletion of natural resources, must be included in an accounting system for development performances to be measured. However, there are some shared beliefs. For instance, the conventional development policy and the policy of sustainable development both support investments into human capital seeing it as a valuable contribution in increasing productivity and social well-being. Both models reject fiscal deficits and excessive monetary expansion which lead to inflations. Also, the shared practice is to promote the research and technological development that would target the issues of energy consumption in industry and agriculture (Mikesell, 1992). Finally, we could say that sustainable development does not replace the previous models of development. It revises them fundamentally. It can be roughly presented as: conventional model of development + protection and preservation of the environment (Gudmundsson, 2016).

The acceptance of the model of sustainable development

In the previous period, significant academic efforts have been made to translate the political ideal of sustainable development into a more rigorous theoretical concept. The most adequate point of view is to observe sustainable development as the last evolutive stage of our understanding of the concept of human development.

Sustainable development builds on two other key concepts – economic growth and economic development. Growth is not synonymous with development. Growth is a quantitative increase, while development is a qualitative change. Growth is increasing in size by assimilating resources, while development is moving to the next, better state. Just as the concept of economic development was introduced to overcome the constraints of economic growth, the emergence of sustainable development reflects

similar frustrations with the conventional concept of economic development. In this sense, it is necessary to explain the origin and definitions of both concepts (Purvis, Grainger, 2013):

- *Economic growth*

Economic growth is an increase in the output of goods and services in the economy and the total amount of income that is generated. It is measured with the index of real gross domestic product. This approach is given priority in a large number of governments. However, for many years, members of the environmental movement have been protesting against it. They believe that economic growth is destroying the natural environment and depleting natural resources because it gives priority to revenue-generating consumption. Maximizing consumption means using the Earth's resources. The processes through which these resources are obtained and transformed into commercial products, create pollution and other forms of environmental degradation. Politicians are to some extent forced to continue to proclaim the value of economic growth due to the almost universal appeal that there is a possibility of generating higher incomes.

- *Economic development*

As revenue growth, observed independently, cannot guarantee that the full range of human needs and aspirations will be met, it was necessary to introduce a more comprehensive concept. Economic development can be defined as increasing and improving the well-being of a society as a whole. It manifests as the expanded set of opportunities available to a current generation. This implies not only income growth, but also the fairest possible distribution of income among populations that shall increase welfare throughout society (e.g. by increasing access to food, drinking water, housing, and better standards in health and education). Economic development thus leads to greater intragenerational equality. However, it does not specify the degree of equality that a country needs to achieve to be considered developed.

The usage of the term “development” instead of the term “economic growth” results from the fact that many measures of economic growth

(as gross domestic product) are now seen as deficient when it comes to evaluating a national well-being. Instead, development encompasses a wider set of indicators of life quality, like educational level, access to basic freedoms, spiritual well-being, etc. Which components constitute development depends on the social goals set by governments, development agencies, etc. Development can include a list of attributes that any society strives to achieve and maximize. It may include: an increase in real per capita income, improvements in health and nutrition status, achievements in education, access to resources, "fairer" distribution of income, increasing basic freedoms.

The inclusion of sustainability indicates that certain political efforts must be made for development accomplishments to be preserved in the future. In that sense, it is necessary to elaborate at least minimal conditions for development to be sustainable. These conditions stem from the basic demand that the supplies of natural capital should not be reduced over time, i.e. they follow from the imperative that the stocks of natural capital must be continually preserved. More strictly speaking, there is an ultimate demand for the non-negative changes in supplies of natural capital and environmental quality. This means that the environment should not be degraded any further, while all improvements are more than desirable.

The estimations about sustainable development of any country must be made by taking into consideration the quality of long-term developmental path – with consistent rates of improvement, and not with short-term leaps in economic growth. Sustainable economic growth means that real gross national per capita income increases through time without hazardous biophysical effects (pollution, degradation of resources) or any negative social effects.

Sustainable development and economic growth differ in one more important aspect. Namely, for any specific territory to develop sustainably, its developmental path must be ideal. Taking into consideration the human tendencies towards uneven development and ecological degradation, this appears to be practically impossible. The processes of economic development can be achieved with different rates in numerous countries. On the other hand, the process described for sustainable development represents a theoretical ideal that practically

cannot be reached in the foreseeable future. However, countries can still put an effort to „move” their current developmental paths as close to this ideal as possible, and thus increase the level of their developmental sustainability (Purvis, Grainger, 2013).

Focusing on sustainability means being more considerate about the future residents of the planet in comparison to the previous models. Namely, it would not be an exaggeration to claim that previous models assumed that "the future will take care of itself". The sustainable development approach unequivocally indicates that future prospects can be seriously impaired by activities taking place today. This does not mean that sustainable development gives more importance to the future than other development approaches. It simply emphasizes the inaccuracy of the assumption that future generations will be able to make free choices like current generations.

Pessimists tend to highlight that the concept of sustainable development is so flexible that it means many different things to many different people and does not require commitment to any specific policy. By setting goals far into the future, it may seem that even conflicting interests are approaching and coming closer along the parallel lines. Both the World Bank and radical environmentalists believe in sustainability and the proponents of the pessimistic perspective believe that any concept that is fully approved and accepted by all parties must certainly circumvent the essence of the problem. However, it is not easy to distance oneself from sustainable development because any argumentation against it is directly linked to an image of a greedy, myopic industrialist. Second, the rejection of sustainability might be interpreted as an acceptance of unsustainability. Who would dare to sketch that future? Ironically, an unsustainable scenario would be the easiest concept for defining; it is simply the exploitation of our current lifestyle (Campbell, 2013).

The gap between the theoretical interpretations of sustainable development and the current state of affairs in the world is still tremendously wide. The stock of natural resources is exploited irrationally, the greenhouse gas emissions are excessive, and there is an ever-growing pressure on the environment due to the expansion and globalization of societies, economies, and industries. These practices have led and they still continue to lead development in those directions that

can hardly be described as sustainable. As a result, some have taken a stance that practical reaches of sustainable development are disappointing and that sustainable development is just an oxymoron or illusion. However, the genius of this concept manifests in the acknowledgment that our battles against poverty (not only economic) and our battles for environment protection (not only biophysical) are tightly interrelated initiatives; both can fail if not treated simultaneously (Gibson, 2006).

When the key conditions for achieving sustainable development are observed, it is necessary to take into account the institutional requirements for the implementation of sustainable development policies. There is even a need for some systematic changes in social values. The World Commission on Environment and Development (WCED) advocates for a general transformation of policy and law based on the concept of sustainable development, emphasizing that the essential needs of a large number of people in less developed and underdeveloped countries are not adequately fulfilled. In the report of this Commission, sustainable development is explained as a process of change in which the exploitation of resources, investment directions, orientations of technological development, and institutional changes are in harmony with each other and they strengthen current and future potentials for human needs and aspirations. As an important global policy that cannot be ignored, sustainable development is included in several international non-binding documents such as: the G7 Declaration of the Paris Summit, the Hague Declaration on the Environment, the Bergen Declaration of the United Nations Economic Commission for Europe, and the Agreement on the European Bank for Reconstruction and Development. Simultaneously, the concept has been accepted in national and regional laws and conventions (Voigt, 2009).

CONCLUSION

There is a close connection between social, economic, and ecological systems. People depend on ecosystems in terms of health and safety. They can also transform ecosystems to obtain more or less desirable conditions. However, human action can also jeopardize or even disable the potentials of ecosystems to provide vital services. The consequences for human health and safety in those conditions can be dramatic or even

fatal. The negative effects can cause a loss of resilience that plays an essential role in the prosperity of society. Numerous case studies have confirmed a strong link between resilience, diversity, and the sustainability of socio-ecological systems. Socio-ecological systems with a higher degree of resilience can absorb larger shocks without major changes.

For developing countries, sustainable development means an adequate influx of technology, knowledge, and material capital for creating higher living standards, while still maintaining the natural capital at more or less intact levels. On the other hand, excessive consumption in developed countries leads to irreparable damage to the global environment. However, the levels of environmental quality in these countries are seen as stable. Evidence suggests that the effects of pollution and climate changes are felt more in the poor regions because they live in riskier areas and have fewer resources to cope with adverse environmental events, due to their significantly lower levels of insurance. People with lower income spend higher shares of that income on energy. They use fuels such as coal and oil and are thus subjected to fiscal measures used to combat climate changes, such as the taxes on the use of fossil fuels. Thus, it is the developed countries that must drastically reduce their environmental pressures, regardless of which ways are chosen to achieve that goal.

The idea of conventional development is modelled on a straight-line progression from traditional to modern mass consumption society. In this setting, the tensions have developed between the promotion of economic growth and the equitable distribution of the basic needs. Development has remained unfair and has had tremendous negative environmental impacts. Although the preservation of natural capital is essential for sustainable economic production and intergenerational equality, market mechanisms do not function effectively to preserve natural capital. They even tend to diminish and degrade it. The concept of sustainable development must mitigate social injustices and environmental damage while maintaining a healthy economic base.

REFERENCES

1. Baker, S. (2006), *Sustainable Development*, Routledge.
2. Bostrom, M. (2012), A Missing Pillar? Challenges in Theorizing and Practicing Social Sustainability: Introduction to the Special Issue, *Sustainability: Science, Practice and Policy*, 8(1), 3-14.
3. Chan, Kai M.A., Gould R.K., Pascual, U. (2018), Editorial Overview: Relational Values: What are They, and What's the Fuss About? Current Opinion in *Environmental Sustainability*, 35, A1–A7.
4. Gudmundsson, H., Hall, R.P., Marsden, G., Zietsman, J. (2016), *Sustainable Transportation: Indicators, Frameworks, and Performance management*, Springer.
5. Kates, R.W., Parris, T., Leiserowitz, A. (2005), What is Sustainable Development? Goals, Indicators, Values and Practice, *Environment*, 47, 8–21.
6. Kemp, R., Martens, P. (2007), Sustainable Development: How to Manage Something That is Subjective and Never Can be Achieved? *Sustainability: Science, Practice and Policy*, 3(2), 5-14.
7. Labadi, S., Logan, W. (2016), *Urban Heritage, Development and Sustainability: International Frameworks, National and Local Governance*, Routledge.
8. Martens, P. (2006), Sustainability: science or fiction? *Sustainability: Science, Practice and Policy*, 2(1), 36-41.
9. Murphy, K. (2012), The Social Pillar of Sustainable Development: A Literature Review and Framework for Policy Analysis, *Sustainability: Science, Practice and Policy*, 8(1), 15-29.
10. Naess, P. (2001), Urban Planning and Sustainable Development, *European Planning Studies*, 9 (4), 503- 524.
11. Purvis, M., Grainger, A. (2013), *Exploring Sustainable Development: Geographical Perspectives*, Earthscan Publications Limited, New York.
12. Roosa, S.A. (2008), *Sustainable Development Handbook*, The Fairmont Press, Inc., USA.
13. Voigt, C. (2009), *Sustainable Development as a Principle of International Law: Resolving Conflicts Between Climate Measures and WTO Law*, Martinus Nijhoff Publishers.

KOMPARACIJA KONVENCIONALNOG MODELA RAZVOJA I ODRŽIVOG RAZVOJA

Labović Bojan

Vujović Dragan

Dašić Boban

Sažetak: *Velike ideje su obično jednostavne ideje. U oblasti društvenih nauka, ideje koje utiču na milione ljude i usmeravaju nacionalne politike moraju biti dostupne svima, a ne samo elitama. Jedino na taj način mogu prožimati institucije od globalnog do lokalnog nivoa i postati deo ljudskih života. Model održivog razvoja predstavlja izazov konvencionalnoj formi razvoja. Naime, konvencionalni pristupi pojednostavljeno posmatraju razvoj kao globalnu modernizaciju prema uzoru na industrijalizovane, razvijene zemlje. Održivost je pozitivan imperativ koji spaja društvenu, ekonomsku i ekološku dobrobit, a ne proces balansiranja koji traži ravnopravne kompromise između inherentno konfliktnih sila. Ovaj rad obuhvata širok jaz između teorijskog tumačenja održivog razvoja i aktuelnog stanja u svetu. Predstavljeni su pojedini kritički pogledi koji održivi razvoj posmatraju kao iluziju, ali i argumenti po kojima održivi razvoj nema alternativu.*

Ključne reči: *ekosistem, održivost, održivi razvoj, konvencionalni model.*

STRUČNI RAD

PERSPEKTIVE SISTEMA ZAŠTITE FINANSIJSKE STABILNOSTI I PREVENCIJE RIZIKA BANKARSKOG POSLOVANJA

Čavlin Miroslav¹

Vapa Tankosić Jelena²

Egić Srđan³

Sažetak: *Sistem osiguranja depozita je okosnica zaštitnog mehanizma mreže finansijske sigurnosti koji omogućava prevenciju „stampeda“ deponenata na banke radi sprečavanja negativnog efekta na stabilnost finansijskog sistema. Dakle, posebno u uslovima krize, kao što je COVID-19, zaštita finansijske stabilnosti i deponenata ističe značaj i ulogu efikasnog ustrojstva sistema osiguranja depozita. Rad polazi od analize koncepta mreže finansijske sigurnosti radi stvaranja relevantne osnove za modeliranje pravaca razvoja sistema zaštite finansijske stabilnosti i prevencije rizika bankarskog poslovanja. Cilj rada je istražiti teorijsku i empirijsku građu radi identifikovanja potencijala radi delotvornijeg sistema osiguranja depozita u Republici Srbiji. Efikasan sistem osiguranja depozita u Republici Srbiji treba da pruži podršku i obezbedi zaštitu deponenata, koji mahom ne poseduju neophodno znanje koje bi im omogućilo da procene bankarske rizike,*

¹ Fakultet za ekonomiju i inženjerski menadžment, Cvećarska 2, Novi Sad,
e-mail: cmiros@gmail.com

² Fakultet za ekonomiju i inženjerski menadžment, Cvećarska br. 2, Novi Sad,
e-mail: jvapa@fimek.edu.rs

³ Univerzitet Educons, Vojvode Putnika 87, Sremska Kamenica, e-mail: srdjanegic@yahoo.com

od finansijske propasti i krize. Razvoj našeg sistema osiguranja depozita treba da se usmeri na jačanje stabilnosti finansijskog sistema i bankarskog poslovanja, odnosno njegove otpornosti na krizne poremećaje na tržištu.

Ključne reči: *sistem osiguranja depozita / mreža finansijske sigurnosti / prevencija rizika bankarskog poslovanja.*

UVOD

Anticipativno i efikasno reaktivno upravljanje mrežom finansijske sigurnosti i sistemom osiguranja depozita podrazumeva sprečavanje nastanka panike i povlačenje sredstava deponenata koje mogu dovesti do sistemskih kriza i sloma bankarskog sistema. Upravljanje bazom klijenata je proces koji, u današnje vreme, zahteva povećanu transparentnost i jasnoću, usaglašenost sa standardima i regulatornim merama u nastojanju da se umanjí percepcija rizika u poslovanju (Lekić i Vapa Tankosić, 2017). Poboljšanjem konkurencije među bankama, podsticanjem porasta depozita u bankama (štednje), te finansiranjem banaka od strane sistema osiguranja depozita se smanjuju troškovi koje bi inače snosili poreski obveznici ili deponenti u slučaju insolventnosti ili propasti banke (Bernet, 2009). Obezbeđenje adekvatnog zvaničnog mehanizma za rešavanje problematike propalih banaka, kroz regulatorni okvir i fondove osiguranja depozita, koji u krajnjoj meri poseže za zatvaranjem banke i obavlja isplatu depozita je okosnica sistema osiguranja depozita. Rast poverenja deponenata u bankarski sistem dovodi i do povećanja štednje te smanjenja kamatnih stopa, što bi se pozitivno odrazilo na smanjenje rizika u bankarskom poslovanju i privredni rast. Dakle, svrha je eliminisati „stampedo“ na banke, i to ne samo na nelikvidne, već i likvidne i solventne banke, radi održanja stabilnosti bankarskog sistema.

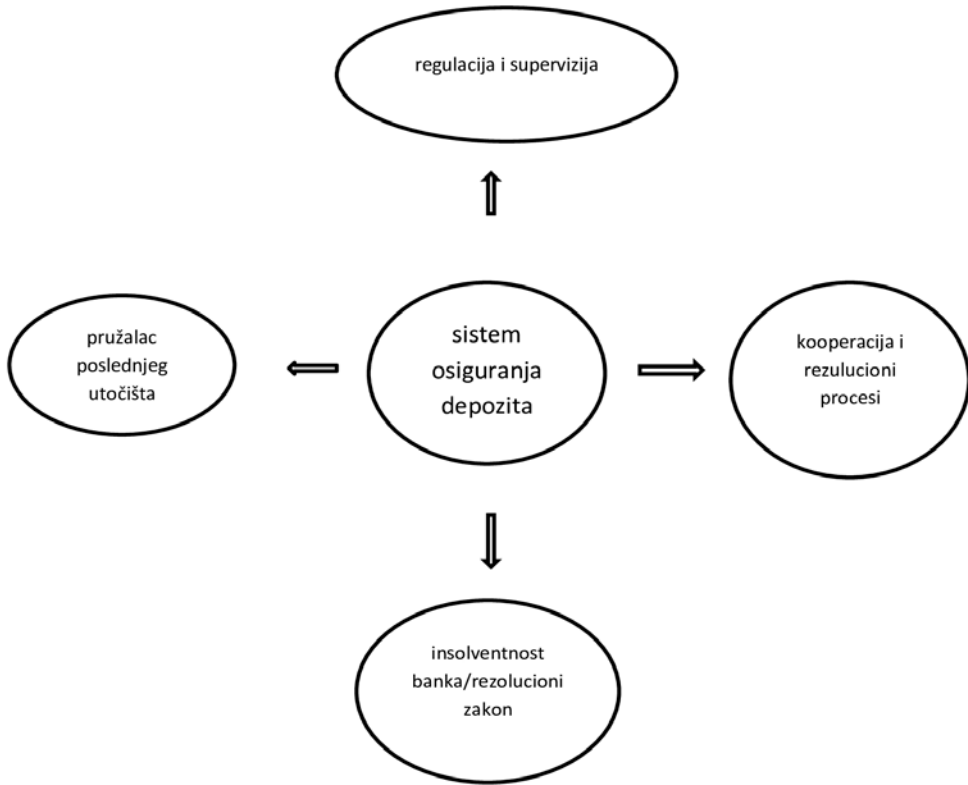
Polazeći od činjenice da je finansijska kriza koja je potresla ceo svet imala ogroman uticaj i na bankarski sektor, te je zbog propasti velikog broja banaka u potpunosti narušeno poverenje deponenata u funkcionisanje sistema koji upravo treba da im pruža sigurnost (Tošić, 2019). Kako je ekonomija uopšte, vrlo kompleksan i dinamičan sistem sa brojnim kontroverzama (Ignjatijević, Čavlin i Hemed, 2019), neophodno je u konkretnom slučaju usmeriti istraživačke napore na identifikaciju

mogućnosti razvoja, pre svega našeg sistema zaštite finansijskog sistema. Kriza izazvana pandemijom COVID-19 je dovela do poremećaja na globalnom tržištu kao i u Evrozoni. Vlade, centralne banke i regulatorna tela se trude da pospeše likvidnost na tržištu, uvodeći nove mere monetarne i finansijske politike, poreske olakšice i ostale mere za ublažavanje posledica COVID-19 koji je prouzrokovao oštre kontrakcije u ekonomskom razvoju, smanjenje likvidnosti i otežan pristup kapitalu (Vapa Tankosić, Čavlin i Buđevac, 2020).

SISTEM OSIGURANJA DEPOZITA KAO DEO FINANSIJSKE SIGURNOSNE MREŽE

Osnovni cilj sistema osiguranja depozita je zaštita malih štediša (deponenata) i stabilnost finansijskog sistema, odnosno izbegavanje i rešavanje krize, smanjivanje mogućih uticaja recesije, zaštita platnog sistema, poboljšanje konkurencije među bankama, obezbeđenje službenog mehanizma za rešavanja propalih banaka, smanjenje budžetskih obaveza i doprinos ostalih banaka, unapređenje privrednog rasta (Faulend, 2004). Izbegavanje i rešavanje krize je ključno za održanje kontinuiteta finansijskog sistema države u čemu je ključno dizajnirati podesnu finansijsku mrežu sigurnosti. Finansijska sigurnosna mreža, po terminologiji Bazelskog komiteta za superviziju banaka (eng. Basel Committee on Banking Supervision) se definiše (Bank for International Settlements, https://www.bis.org/basel_framework/standard/SCO.htm) kao sistem koji obuhvata funkcije prudencijalne regulacije, nadzora (supervizije), rešavanja statusa, poverioca poslednje instance (centralne banke) i osiguranja depozita. Kako je u mnogim državama deo Vlade (uglavnom ministarstvo finansija ili trezor nadležan za politiku prema finansijskom sektoru), oni se takođe uključuju u finansijsku sigurnosnu mrežu.

Sistem osiguranja depozita smatra se i elementom sigurnosne mreže koju pored njega sačinjavaju pružalac poslednjeg utočišta te regulacija i supervizija banaka, što je prikazano na Slici br.1.

Slika 1. *Sistem osiguranja depozita kao deo finansijske sigurnosne mreže*

Izvor: obrada autora

Opšti (javni) značaj sistema osiguranja depozita je dvojak (Barth, Caprio i Levine, 2004):

- štiti bankarski sistem od povlačenja depozita tzv. „juriša” ili „stampeda” na banke (eng. „bank run”), te
- nudi zaštitu malim deponentima – štedišama.

Ukoliko panika uzme maha, ono nužno ne dovodi do krize ukoliko finansijska sigurnosna mreža obezbedi likvidnost bankarskog sistema i zaštitu deponenata. Ipak samo postojanje sistema osiguranja depozita u sistemu finansijske mreže sigurnosti nije dovoljno, već je potrebno da deponenti budu informisani o samom sistemu. U istraživanjima ove problematike se sve više akcentuje značaj informisanosti deponenata. Garcia (1999) ističe kako bi uloga sistema

osiguranja depozita trebalo biti usmerena na zaštitu neinformisanih deponenata, što po njenoj proceni iznosi 80% . Navedena razmišljanja uticala su na stvaranje koosiguranja, odnosno određenog procenta nepokrivenih depozita čime se deo rizika prenosi na deponente. Optimiziranje funkcionalnosti banaka, deponenata i osiguranja depozita podrazumeva adekvatno tretiranje problema asimetrije informacija na relaciji banaka i deponenata u čemu ključnu ulogu ima dobro dizajnirana uloga i zadaci finansijske mreže sigurnosti u konkretnom okruženju.

DETERMINANTE RAZVOJA SISTEMA OSIGURANJA DEPOZITA

Operativno okruženje kao faktor sistema osiguranja depozita

Na efikasnost sistema osiguranja depozita ne utiču samo odlike njegovog modela, već i okruženje u kome deluje. Operativno okruženje obuhvata (Basel Committee on Banking Supervision, International Association of Deposit Insurers, 2009):

- makroekonomske uslove i snagu države,
- strukturu finansijskog sistema,
- prudencijalnu regulaciju, nadzor i rešavanje statusa finansijskih institucija,
- pravni i pravosudni okvir i
- sistem računovodstva i okvir obelodanjivanja informacija.

Operativno okruženje utiče na sposobnost sistema osiguranja depozita i utiče na njegovu efikasnost u zaštiti deponenata i doprinošenju finansijskoj stabilnosti.

Ad. 1. Makroekonomski uslovi utiču na efikasnost tržišta i sposobnost finansijskog sistema da odmah pristupi resursima i ekonomskom rastu. Stalna nestabilnost ometa funkcionisanje tržišta, i ti uslovi utiču na sposobnost finansijskih institucija da apsorbuju i upravljaju svojim tržištima. U periodima ekonomske stabilnosti, kolebljivost tržišta može dovesti do destabilizacije, uključujući izbijanje panike kod deponenata i „navalu” na banke. Štaviše, neizvesnost u pogledu budućih kretanja cena, uključujući cene sredstava i kurseve valuta, može otežati utvrđivanje održivosti finansijskih institucija na srednji rok.

Ad. 2. Struktura finansijskog sistema, odnosno model opredeljuje odlike i formu sistema osiguranja depozita. Svako modeliranje sistema osiguranja depozita treba da uvaži:

- „zdravstveno stanje” finansijskog sektora,
- strukturu finansijskog sektora, i
- moguće zahteve prema osiguravaču depozita.

Procena „zdravstvenog stanja” banaka se zasniva na evaluaciji adekvatnosti kapitala, likvidnosti i kreditnog kvaliteta finansijskog sistema. Struktura finansijskog sistema u smislu broja, vrste i karakteristika institucija koje primaju depozite i vrste depozita i osiguranih deponenata. Ova informacija ima implikacije na procenu jačine i delotvornosti osiguravača depozita. Stepem međupovezanosti, konkurencije i koncentracije unutar sistema su elementi koji će uticati na mogućnosti „zaraze” i sistemskih šokova. Postojanje loše nadziranih banaka može dovesti do neidentifikovanih rizika po finansijski sistem koji se neočekivano mogu ostvariti. Sistem osiguranja depozita treba da bude takvog modela da može da uzme u obzir ove rizike.

Ad. 3. Prudencijalna regulacija, nadzor i rešavanje statusa finansijskih institucija, odnosno njegoa snaga utiče na funkcije i delotvornost sistema osiguranja depozita. Jaka prudencijalna regulacija i nadzor omogućavaju da se brzo identifikuju i prevaziđu slabosti neke institucije. Snaga prudencijalne regulacije i nadzora je kritični faktor u ublažavanju moralnog hazarda. Sve banke u okviru sigurnosne mreže treba da budu podložne delotvornom režimu rešavanja. Treba da postoji i dobro upravljanje agencijama i telima koja čine sigurnosnu mrežu, što bi ojačalo strukturu finansijskog sistema i direktno doprinelo finansijskoj stabilnosti.

Ad. 4. Pravni i pravosudni okvir je determinanta sistema osiguranja depozita koji ne mogu biti uspešni i delotvorni ako ne postoje relevantni i sveobuhvatni zakoni ili ako pravni okvir karakterišu nedoslednosti i neusaglašenosti. Pravni okvir ima uticaja na aktivnosti sistema osiguranja depozita. Dobro razvijen pravni okvir treba da podrazumeva sistem poslovnih zakona, uključujući one koji se odnose na: privredu, stečaj, ugovore, prava poverilaca, zaštitu potrošača, borbu protiv korupcije i prevare i zakone koji se tiču privatne svojine. Ovi zakoni usmeravaju finansijske transakcije i obezbeđuju da pravila postoje i da se primenjuju. Efikasan pravni sistem treba da podržava pravosuđe i

omogućiti mu da dobro funkcioniše. U vezi sa sistemom osiguranja depozita, pravni okvir mora da ustanovi njegova odgovarajuća ovlašćenja i nadležnosti i da mu omogućiti da obaveže banke članice da ispoštuju svoje obaveze prema instituciji nadležnoj za osiguranje depozita.

Ad. 5. Računovodstvo i okvir obelodanjivanja informacija su potrebni za uspešnu procenu rizika od strane sistema osiguranja depozita. Tačne, pouzdane i blagovremene informacije mogu koristiti rukovodstvo, deponenti, tržište i nadležna tela u cilju donošenja odluka u vezi sa profilima rizika neke institucije, čime se poboljšavaju tržišna, regulatorna i disciplina nadzora. Kvalitetno računovodstvo i načini obelodanjivanja informacija podrazumevaju sveobuhvatne i dobro definisane računovodstvene principe i pravila, koja imaju široku međunarodnu prihvaćenost. Svi činoci, odnosno, predstavnici finansijske sigurnosne mreže, uključujući osiguravače depozita, treba da imaju blagovremen pristup pouzdanim informacijama finansijske prirode.

Ključni rizici u funkcionisanju sistema osiguranja depozita

Implementacija sistema osiguranja depozita ima pozitivne efekte i osmišljava se u funkciji zaštita finansijskog sistema, međutim pri dizajniranju sistema neophodno je obratiti pažnju na sledeće rizike, i to:

- moralni hazard,
- negativne selekcije,
- problem „principal-agent”.

Moralni hazard nastaje kada (uključene) strane bivaju podstaknute da prihvataju više rizika zato što troškove rizika, u celini ili delimično, snose drugi akteri. Moralni hazard jedan je od osnovnih problema svakog sistema osiguranja depozita koji se javlja na strani deponenata (efekat „nezainteresovanosti” za poslovanje banke) i na strani banaka (efekat „nezainteresovanosti” za rizik gubitka). Negativna selekcija se ističe kao rizik sistema osiguranja depozita kao posledica pozicije u kojoj su banke obavezne biti unutar sistema osiguranja depozita ili kada ta obaveza ne postoji. Problem nastaje između malih i velikih banaka gde premije osiguranja depozita nisu diferencirane s obzirom na rizik poslovanja pojedine banke, pa manje banke plaćaju istu premiju kao velike, iako su

obično slabije ali su ipak jako važne za stabilnost finansijskog sistema pa je moguće subvencionisanje od strane velikih banaka. Zamka „principal-agent” se ogleda u poziciji u kojoj agent, odnosno posloprimac daje primat svojim interesima, a ne interesima principala, odnosno poslodavca. Kod sistema osiguranja depozita rizik nastaje zbog većeg broja zainteresovanih strana koje su uključene u sistem osiguranja depozita na relaciji: deponenti-bankari-država. Politička zamka sistema osiguranja depozita nastaje kada upravljanje institucije za osiguranje depozita potpadne pod prekomeran politički uticaj. Regulatorna zamka nastaje kad je sistem osiguranja depozita koncipiran i sprovodi se na način da služi primarno interesima banaka, koji nije u opštu korist deponentata. Interagencijska zamka nastaje usled neusaglašenosti između institucija mreže finansijske sigurnosti, na relaciji finansijske regulatorne institucije (supervizija, centralna banka...) i institucije za osiguranje depozita.

Moralni hazard kao faktor efikasnosti uspostavljene mreže finansijske sigurnosti

Moralni hazard u sistemu osiguranja depozita se manifestuje dvojako:

- prvi aspekt se ispoljava kod osiguranih deponentata koji, kad postoji sistem osiguranja depozita, nisu u velikoj meri zainteresovani za kvalitet i pouzdanost poslovanja banke kao u slučaju kada sistem zaštite ne postoji. Ulaganje depozita deponentata je u toj poziciji opredeljeno primarno što većim prinosom, odnosno beneficijama koje nudi banka, a nije im prioritet kvalitet poslovanja banke. Naime, bonitet banke im nije ključan jer znaju da će svoja potraživanja naplatiti iz fonda osiguranja, čak i u slučaju totalne propasti banke;
- drugi aspekt se ispoljava kod menadžmenta banaka kad postoji sistem osiguranja depozita pa se ne obaziru na povećane rizike u svom poslovanju jer su primarno zainteresovani za bolji prinos i druge beneficije koje donose veći profit, nisu zainteresovani u velikoj meri za rizike gubitka jer će gubitak snositi neko drugi, odnosno fond osiguranja depozita. Identifikacija ključnih odrednica sistema upravljanja moralnim hazardom je neophodna i polazna osnova u funkciji efikasne implementacije strategije finansijske sigurnosti. Dizajniranje sistema osiguranja depozita kao ključnog stuba mreže

finansijske sigurnosti opredeljuća u funkciji ublažavanja zamki moralnog hazarda podrazumeva uspostavljanje adekvatnog balansa između sledećih ključnih faktora:

- **ograničavanje iznosa osiguranih depozita i selekcija deponenta** je usmereno na stvaranje ambijenta za tržišno poslovanje banaka. Saznanje deponenta da je njihov depozit ograničeno osiguran imaće za posledicu dozu opreza deponenata kod izbora banke i brigu za njeno poslovanje. Selekcija deponenata podrazumeva obično isključivanje određenih kategorija deponenta, pre svega velikih pravnih lica i deponenta, a koje obično profesionalno analiziraju poslovanje banaka i njihovog boniteta u procesu donošenja investicionih odluka. Postojanje sistemске brige nadzora deponenta, odnosno i institucije za osiguranje depozita i „isključenih” kategorija podstiče na dodatni oprez menadžment banaka u upravljanju poslovanjem i rizicima banke. Upravo dobro odmerenim iznosom osiguranog depozita, ali ne toliko visokim da bi eliminisala efikasnost tržišne discipline u nadzoru preuzimanja rizika banaka (Blair, Carns i Kushmeider, 2006), radi ublažavanja efekata moralnog hazarda, odnosno podsticanja finansijske sigurnosti i konkurentnosti.
- **koosiguranje** je neophodno postaviti na način da stimulatívno deluje na deponente zbog rizika gubitka koji mogu imati ukoliko njihovi depoziti prelaze ili ukoliko ne postoji osigurani limit u slučaju stečaja banke. Dodatni negativni efekat može da bude „bežanje” depozita deponenata u zone van finansijskog sistema. Primenom limitiranog iznosa osiguranih depozita se štite „mali” deponenti koji su zaštićeni od rizika u potpunosti. „Veliki” deponenti nadziru poslovanje i rizike banke. Finansijska kriza 2008. godine je uticala na napuštanje koosiguranja i povećani iznos zaštite, a uvedeni su dodatni oblici zaštite u svrhu sprečavanja panike deponenata, kao što su: „paybox plus” oblik zaštite, pokrivenost depozita u stranoj valuti, pokrivenost međubankarskih depozita, te podrška Vlade u prikupljanju sredstava bez obzira na rukovođenje sistemom (tzv. „backstop”) (Demirgüç-Kunt i Huizinga, 2011).

Utvrđivanje premije na osnovu rizika je značajan faktor koji može doprineti ublažavanju moralnog hazarda. Kristališu se dva sistema utvrđivanja premije:

- fiksna stopa premije od institucija članica programa osiguranja depozita, ili
- diferencijalne stope premije koja je uslovljena rizikom poslovanja institucija članica programa osiguranja depozita.

Uvođenje sistema obračuna premije na bazi rizika znači nagrađivanje i stimulisanje dobrih banaka, premiranjem na bazi rizika ublažava se delovanje moralnog hazarda u smislu stimulisanja menadžera i vlasnika banaka da budu oprezniji u vođenju sopstvene poslovne politike. Utvrđivanje premije na bazi rizika nije nimalo jednostavno i da bi se ono usvojilo neophodno je da se prethodno definišu ciljevi uvođenja sistema diferencijalne premije, analizira trenutno stanje u državi, pristupi diferenciranju bankarskog rizika, nadležnosti, resursi i informacioni zahtevi, načini kategorisanja banaka i utvrđivanja stope premije po pojedinim kategorijama, određivanje trajanja prelaznog perioda i aktivnosti u pomenutom periodu, transparentnosti, javnosti i poverljivosti, pregleda, ažuriranja i prilagođavanja sistema diferencijalne premije (Krunić, 2011).

- **uspostavljen anticipativan i reaktivan sistem** upravljanja krizom je suštinski određen ovlašćenjima i kompetencijom institucije za osiguranje depozita za, sa jedne strane, detekciju ranih signala krize i pravovremenu intervenciju, a sa druge strane, efikasan sistem strategijske reakcije rešavanja spornih situacija, odnosno spornih banaka. Veoma je bitno da supervizor ne dozvoli da se loše banke „kockaju” sa fondom osiguranja depozita, da se suoči sa problemima u lošim ili propalim bankama, da kod rešavanja propalih banaka obezbedi da gubitke banke snose vlasnici, neosigurani deponenti i kreditori, te da odnos prema institucijama koje se smatraju suviše velikim da bi propale ne bude na način da se istim dozvoljava nesolventno poslovanje (Krunić, 2012).
- **oštar sistem sankcija za menadžere** zbog rizika „principal-agent” treba da bude uspostavljen na način da strane koje su doprinele stečaju banke (menadžeri, pojedini rukovodioci, revizori, itd.) moraju biti predmet istrage od strane institucije za osiguranje depozita ili nekih drugih institucija. Postojanje rigorozne zakonske regulative i nedvosmislen mehanizam pokretanja određenih akcija protiv lica koja su doprinela lošem stanju banke sigurno će ograničiti prekomeran rizik izlaganja poslovima menadžera i samih vlasnika

banaka. Suština je da adekvatno koncipirana finansijska sigurnosna mreža doprinosi stabilnosti finansijskog sistema. Međutim, ako je loše kreirana, ona može uvećati rizike, posebno moralni hazard. Do moralnog hazarda dolazi kada uključene strane bivaju podstaknute da prihvate veći stepen rizika zato što troškove, u celosti ili delimično, snose drugi akteri. U kontekstu osiguranja depozita, zaštita deponenata od pretnji gubicima (npr. izričito ograničenim osiguranjem depozita ili verovanjem da neće biti dozvoljeno da banke propadnu) ih izoluje, odnosno obezbeđuje od posledica nebezbednog i nesolidnog poslovanja, i može dovesti do većeg preuzimanja rizika od strane banaka nego što bi inače bio slučaj.

Kao dobra mera kvaliteta sistema osiguranja depozita i mreže finansijske sigurnosti u teoriji se ističe indeks moralnog hazarda koji predstavlja pokazatelj meren na osnovi velikodušnosti sistema osiguranja depozita, odnosno na osnovu analize performansi sistema osiguranja depozita; koosiguranja, pokrivenost depozita u stranoj valuti i međubankarskih depozita, načinu i izvoru finansiranja sistema, načinu upravljanja, vlasničkoj strukturi, te iznosu zaštite dok nalazi predmetnog istraživanja ukazuju da je najmanji rizik moralnog hazarda prisutan u Austriji, Danskoj, Irskoj, Nemačkoj i Slovačkoj (Beck, Demirgüç-Kunt i Levine, 2006). Shodno navedenim karakteristikama, izazov je definisati model sistema osiguranja depozita za određenu državu. Svakako da polazna osnova za definisanje modela treba da vodi računa o poslovnoj infrastrukturi, razvijenosti i sistemima bankarskog sektora, sistemu nadzora, uzrocima i posledicama prethodnih nacionalnih finansijskih kriza, političkom, zakonodavnom i kulturološkom okviru i slično.

PERSPEKTIVE SISTEMA OSIGURANJA DEPOZITA U REPUBLICI SRBIJI U FUNKCIJI FINANSIJSKE STABILNOSTI

Stanje sistema osiguranja depozita u Republici Srbiji

Naš sistem osiguranja depozita odlikuje kontinuirani rast depozita u bankarskom sistemu. Posmatrano za period od 2008–2018. godine, tačnije od uvođenja aktuelnog sistema osiguranja depozita, stope rasta osiguranih depozita na domaćem tržištu su značajne i to (Agencija za osiguranje depozita, <http://www.aod.rs>)

- u 2017. godini osigurani depoziti porasli su 7,1%, u 2018. godini 10,8%, dok se rast beleži i u 2019. godini, a u poslednjih 6 godina 6,7%.
- od kraja 2008. godine do danas osigurani depoziti su više nego duplirali iznos, tačnije porasli su - 141,2%,
- depoziti do osiguranog iznosa do 50.000 evra čine 49,2% ukupnih depozita u bankarskom sektoru.

U poslednjih deset godina tendencije su sledeće: više 2/3 čine depoziti fizičkih lica, više od 4/6 čine devizni depoziti, više od 7/8 čine kratkoročni depoziti (depoziti oročeni do godinu dana i depoziti po viđenju).

Redovnu premiju obračunava i naplaćuje tromesečno unapred, a stopa redovne tromesečne premije osiguranja depozita za 2018. godinu iznosi 0,15%, što je utvrđeno za 2019. i 2020. godinu. Prisutan je sistem linearnog obračuna premije, a uvedena je 2019. godine mogućnost diferencijalne premije. Za dinarske depozite premija se naplaćuje u dinarima, a za devizne depozite u evrima. Agencija se posebno stara o efikasnom ispunjenju zakonskih parametara, kao što je dostizanje ciljnog iznosa fonda od 5% osiguranih depozita do 1.1.2030. godine i strogo namenskom karakteru trošenja sredstava fonda predviđenih Zakonom o osiguranju depozita.

U periodu 2008–2014. godine, Agencija je učestvovala u rešavanju 5 problematičnih banaka. Agencija je uspešno organizovala i sprovela postupak isplate osiguranih depozita. Isplata depozita Univerzal banke 2014. godine započeta je u roku od jednog dana od dana otvaranja stečaja nad bankom (poređenja radi, u EU je propisano postepeno skraćivanje vremena početka procesa isplate od dana stečaja banke sa 20 radnih dana od 2019. godine na 7 radnih dana od 2024. godine). Isplaćeno je ukupno 34.500 deponenata. U prvih mesec dana trajanja isplate isplaćeno je 80% osiguranih iznosa depozita (60% u prvih 10 dana). Fond za osiguranje depozita u celini je isplatio potraživanje Univerzal banke a.d. Beograd u stečaju, po osnovu isplate osiguranih iznosa depozita. Agencija nastoji da kontinuirano informiše javnost o stanju depozita i naplaćenju premiji i da deluje transparentno i odgovorno.

Pravci razvoja sistema osiguranja depozita u Republici Srbiji

Stabilnost finansijskog sistema važna je državi, regulatorima, investitorima i akcionarima banaka i kreditnih institucija ali je na neki način najvažnija štedišama koji su stvarali i poverili ušteđevinu na čuvanje bankarskom sistemu. Interes svih stejkholdera je da se zaštite deponenti, pre svega „malih“, i da se stekne poverenje javnosti kroz različite forme osiguranja učesnika na tržišta za slučaj kriznih dešavanja. Postoji težnja da se u globalnim uslovima standardizuju uslovi osiguranja depozita u čemu je za našu zemlju poseban fokus na iskustvima i praksi Evropske unije. Uslovi osiguranja depozita u članicama EU su jednaki u svakoj od njih, što je mera usmerena da spreči „selidbu“ depozita iz sistema jedne članice u sistem druge članice EU, što se događalo pre uvođenja ovog okvira mera. Pored pozitivnih efekata evropskog okvira mera, negativan efekat je imperativno nastojanje banka da ponude veće kamate, odnosno bolje uslove deponentima, što utiče na povećanje rizika poslovanja u bankama. Suština evropskih, kao i drugih svetskih sistema osiguranja depozita je da na osnovnu kriznih iskustava unaprede sistem kroz niz novih zaštitnih mera koje su usmerene na poboljšanje pozicije „malih“ deponentata kao najslabije informisanih učesnika na tržištu.

Polazeći od prethodno navedenog procena autora jeste da je naš sistem osiguranja depozita uglavnom normativno usklađen sa Baznim principima, a da su nedostatke nadležni organi u stanju da postignu i usklade u primerenom vremenskom roku, a najteži zadatak je izgradnja punog poverenja u bankarski sistem i zaštita „malih“ deponentata. Pravci i potencijali boljeg funkcionisanja sistema osiguranja depozita Republike Srbije su sledeći:

- jačanje analitičke osnove za spoznaju usklađenosti sistema osiguranja depozita i ciljeva javne politike;
- neprekidno i sistemsko preispitivanje i, po potrebi, inoviranje okvira mera koje ne smeju biti na štetu zaštite deponentata i finansijske stabilnosti;
- jačanje operativne usklađenosti sa drugim akterima mreže finansijske sigurnosti;
- jačanje poslovnih, finansijskih kapaciteta, sposobnosti resursa Agencije za osiguranje depozita;

- iniciranje i aktivnosti na primeni oštih zakonskih posledica za aktere mreže finansijske sigurnosti;
- analiza celishodnosti proširenja modela osiguranja kroz implementaciju višestrukog modela osiguravača depozita;
- jačanje saradnje i razvoj normativnog okvira za filijale ili zavisna lica stranih banaka;
- razvoj sistema pretkrizno i postkrizno upravljanje koji obuhvataju sve aktere mreže finansijske sigurnosti;
- jačanje i inoviranja sistema supervizije banaka u poslovanju;
- težiti da osigurani iznos zaštite deponenata bude 100.000 EUR, shodno evropskoj praksi, uz obezbeđenje tržišne discipline;
- efikasno implementirati sistem diferencijalnih premija;
- jačanje promotivnih kapaciteta osiguravača depozita kojim će bolje i svestranije obavestavati deponente, pogotovo „male” deponente;
- razvoj sistema istražnih aktivnosti za adekvatno utvrđivanje odgovornosti zatvaranja banke;
- razvoj kriznog, analitičkog instrumentarija („radara”) radi pravovremenog i ranog donošenja odluka;
- jačanje nezavisnosti i resursa, pogotovu od „političkih” uticaja institucije osiguravača depozita;
- spremnost i održanje stanja osiguravača depozita da veći deo osiguranih depozita može isplatiti u roku od 7 dana;
- podsticanje naučnih rasprava i sprovođenje systemske analize efekta finansijskih kriza, (naših i svetskih) i postupaka zatvaranja banke;
- jačanje kapaciteta da se upravljanje zatvorenom bankom vrši kompetentno i po ekonomskim principima.

Sublimirajući navedene pravce i perspektive razvoja sistema osiguranja depozita u Republici Srbiji, kao najznačajnija područja koje treba razvijati su:

- način upravljanja sistemom osiguranja depozita i
- način finansiranja sistema osiguranja depozita.

Način upravljanja sistemom osiguranja depozita je vrlo važno pitanje za ublažavanje moralnog hazarda koje determiniše rizik „principal-agent” koji je kompleksan usled postojanja višestrukih interesnih strana koje obuhvataju državu, banku, deponente i druge aktere finansijskog sistema. Postojeći način finansiranja, koji se oslanja na privatni izvor

finansiranja i način upravljanja sistemom, koji nije imun na tzv. političku zamku bi trebalo razvijati u sledećem pravcu:

- suštinsko i operativno jačanje nezavisnosti osiguravača depozita sa uključivanjem savetodavnog tela iz bankarskog sektora. Naime, uključivanjem savetodavnog bankarskog tela se postigao bolji pregled i kvalitet informacija iz bankarskog sektora.

Način finansiranja sistema osiguranja depozita predstavlja jedan od najvažnijih instrumenata sistema, a kao što je već istaknuto „ex-ante” sistemi se osnivaju za „dobra” vremena, a „ex-post” sistem se osniva za vreme trajanja krize, a teret osiguranja pada na banke koje su „opstale” na tržištu. Postojeći „ex-ante” sistem počiva na:

- obaveznoj linearnoj premiji – fiksna stopa na osigurane depozite, i
- diferencijalnoj tj. „fer” premiji – (predviđena zakonom kao mogućnost) – stopa premije se usklađuje s rizikom za pojedine banke.

Način finansiranja sistema osiguranja depozita bi trebalo razvijati u sledećem pravcu:

nastavak korišćenja „ex-ante” vrste sistema, sa unapred definisanim ciljnim fondom, s naglaskom na otvorenoj mogućnosti državne podrške za krizne slučajeve. Kako je naš sistem još uvek u fazi tranzicije kao stabilnom sistemu osiguranja depozita, poželjno je da se naglo ne napušta linerana premija za račun diferencijalne premije. Implementacija „fer” premije u sistem osiguranja depozita je vrlo kompleksna, što može predstavljati probleme određenim institucijama i narušiti stabilnost finansijskog sistema. Upravo zbog toga je, kao optimalno rešenje po pitanju premija, oprezno, sveobuhvatno i kompetentno uvođenje diferencijalne premije u skladu sa ciljevima javne politike i mandatom i ovlašćenjima osiguravača depozita.

ZAKLJUČAK

Moderne finansijske krize ukazuju i čine vidljivim nedostatke tradicionalnih finansijskih sistema. Sistem osiguranja depozita se nužno osmišljava u funkciji zaštite i stabilnosti bankarskog i finansijskog sistema primarno radi osnaživanja poverenja deponenata u sistem.

Pritom, neophodno je obratiti pažnju na rizike moralnog hazarda, negativne selekcije i probleme „principal-agent”. Dizajniranje sistema osiguranja depozita kao ključnog stuba mreže finansijske sigurnosti podrazumeva uspostavljanje adekvatnog balansa između: iznosa osiguranih depozita i selekcija deponenta, koosiguranja, premije na osnovu rizika, sistema upravljanja krizom, sistema sankcija za menadžere zbog rizika „principal-agent” i drugih faktora. Glavni cilj naše politike osiguranja depozita treba da bude postizanje pune usklađenosti sa Baznim principima za delotvorne sisteme osiguranja depozita, ali je najvažniji i najteži zadatak izgradnja punog poverenja u bankarski sistem i zaštita „malih” deponentata. Naš sistem osiguranja depozita treba usklađivati sa Baznim principima, što podrazumeva inoviranje postojećeg modela upravljanja sistemom osiguranja depozita i finansiranja sistema osiguranja depozita radi uspostavljanja stabilnosti finansijskog sistema i prevencije rizika u bankarskom poslovanju u Republici Srbiji.

LITERATURA

1. Agencija za osiguranje depozita (2020, August 26), Taken from <http://www.aod.rs>
2. Bank for International Settlements (2020, August 20), Taken from https://www.bis.org/basel_framework/standard/SCO.htm
3. Barth, J. R., Caprio, G., Levine, R. (2004). The Regulation and Supervision: What Works Best? *Journal of Financial Intermediation*, 13(2), 205–248.
4. Basel Committee on Banking Supervision, International Association of Deposit Insurers (2020, August 26), Core principles for effective deposit insurance systems, Taken from <http://www.bis.org/publ/bcbs156.pdf>
5. Beck, T., Demirgüç-Kunt, A., Levine, R. (2006). Bank concentration, competition, and crises: First results. *Journal of Banking & Finance*, 30 (5), 1581–1603.
6. Bernet, B., Walter, S. (2009). Design, structure and implementation of a modern
7. Deposit insurance scheme, Vienna: SUERF – The European Money and Finance Forum.

8. Blair, C.E., Carns, F., Kushmeider, R. M. (2006). Instituting a deposit insurance system: Why? How?. *Journal of Banking Regulation*, 8 (1), 4 - 19.
9. Demirgüç-Kunt, A., & Huizinga, H. (2011). Do We Need Big Banks? Evidence on Performance, Strategy and Market Discipline. *Journal of Financial Intermediation*, 22 (4), 532-558.
10. Faulend, M. (2004). Do kojeg iznosa osiguravati štedne uloge u Hrvatskoj?. *Ekonomski pregled*, 55 (3-4), 317-340.
11. Garcia, G. (1999). Deposit insurance: A Survey of Actual and Best Practices, International Monetary Fund, Working paper, 99(54), 1 - 49.
12. Ignjatijević, S., Čavlin, M., Hemed, R.I. (2019). *The contribution of the budget to stabilization of economic flow and economic activities*, Zbornik radova 9. Međunarodni naučni kongres „Revizija“, Kragujevac.
13. Krunić, G. (2011). Mogućnost uvođenja premiranja po riziku. *Časopis Banke u BiH*, 1/2011.
14. Krunić, G. (2012). Osiguranje depozita i moralni hazard. *Svarog*, 4, 204-218.
15. Suljić, N.S. (2018). *Sustav osiguranja depozita u funkciji stabilnost bankovnog poslovanja*. Doktorska disertacija, Rijeka, Ekonomski fakultet Sveučilišta u Rijeci.
16. Tošić, I. (2019). Razvoj sistema osiguranja depozita na nivou Evropske unije – izazovi i preporuke za unapređenje sistema. *Stvarni pravni život*, 63 (2), 57-69.
17. Lekić, S., & Vapa-Tankosić, J. (2017). Upravljanje rizikom usklađenosti poslovanja i politika "upoznaj svog klijenta" u bankama. *Kultura polisa*, 32, 509-522.
18. Vapa Tankosić, J., Čavlin, M., Buđevac, Đ. (2020) *Analiza mera centralnih banaka za ublažavanje monetarnih i finansijskih rizika izazvanih Kovid-19*, Zbornik radova VII Međunarodne naučne konferencije „Tranzicija u 21. veku“, Institut primenjenih nauka Beograd, Centar za održivi razvoj Beograd, Visoka škola za menadžment i ekonomiju Kragujevac, Univerzitet za poslovne studije Banja Luka.

PERSPECTIVES OF THE FINANCIAL STABILITY PROTECTION AND BANKING RISK PREVENTION

Čavlin Miroslav

Vapa Tankosić Jelena

Egić Srđan

Abstract: *The deposit insurance system is the backbone of the protective mechanism of the financial security network, which enables the prevention of a "stampede" of depositors on banks in order to prevent a negative effect on the stability of the financial system. Therefore, especially in the event of a crisis, such as the pandemic caused by COVID-19, the protection of financial stability and depositors emphasizes the importance and role of efficient organization of the deposit insurance system. The paper starts from the analysis of the concept of a financial security network in order to create a relevant basis for modeling the directions of development of the system of financial stability protection and risk prevention of banking operations. The aim of the paper is to conduct a research into the theoretical and empirical findings in order to identify the potential for a more effective deposit insurance system in the Republic of Serbia. An efficient deposit insurance system in the Republic of Serbia should provide support and protection for depositors, most of whom do not possess the necessary knowledge which can help them assess banking risks, i.e. risks of financial failure and crisis. The development of our deposit insurance system should be aimed at strengthening the stability of the financial system and banking operations, i.e. its resilience to crisis disturbances on the market.*

Key words: *deposit insurance system, financial security network, prevention of risks in banking operations.*

UPUTSTVO AUTORIMA ZA PISANJE I PRIPREMANJE RUKOPISA

Ekonomija – teorija i praksa predstavlja časopis međunarodne orijentacije koji ima za cilj objavljivanje radova iz svih oblasti ekonomije i privrednog poslovanja. Časopis objavljuje radove na srpskom i na engleskom jeziku. Časopis *Ekonomija – teorija i praksa* otvoren je za sva argumentovana mišljenja i ideologije. Empirijska istraživanja i teorijske analize problema u svim oblastima ekonomije od podjednagog su značaja i biće objavljeni, ukoliko po mišljenju recenzentata i urednika zadovoljavaju kriterije časopisa u pogledu relevantnosti i profesionalnog nivoa.

DOSTAVLJANJE RUKOPISA

Autori mogu dostavljati rukopise, obavezno u elektronskoj formi na e-mail adresu: redakcija@fimek.edu.rs, a u papirnoj verziji na adresu: Fakultet za ekonomiju i inženjerski me- nadžment, Novi Sad, Cvečarska 2, Srbija, sa naznakom „Za redakciju časopisa Ekonomija – teorija i praksa”. Rukopisi će biti uzeti u razmatranje za objavljivanje, uz uslov da isti rad nije istovremeno ponuđen nekom drugom časopisu, a u slučaju kolektivnih radova – kada su svi autori saglasni sa tim da rad bude objavljen. Smatra se da sva mišljenja izneta u objav- ljenom radu spadaju pod isključivu odgovornost autora. Urednik, recenzenti ili izdavač ne prihvataju odgovornost za izneta mišljenja autora.

Rukopisi treba da ispunjavaju osnovne tehničke i stilske kriterijume. Nepoštovanje navedenih kriterijuma može da rezultira neprihvatanjem teksta, traženjem da se rad prilago- di ili kašnjenjem prilikom objavljivanja. (U slučaju da se dostavlja u papirnoj verziji, sa istovetnom verzijom u elektronskoj formi, tekst treba da bude odštampan jednostrano, sa duplim proredom, na papiru formata A4. Sve stranice, osim naslovne, treba da budu numerisane). Verzija dostavljena u elektronskoj formi, kao i ona u papirnoj, mora biti ot- kucana tačno i bez grešaka, u obliku dokumenta u Word-u, sa uključenim svim tabelama i grafikonima kao što se predviđa da bude u objavljenom tekstu. Redakcija će rukopis dostavi- ti recenzentima kompetentnim za odgovarajuće oblasti.

Pravila recenzije nalažu da se rukopis šalje bez identifikacije autora. Autori treba da po- sebno pripreme naslovnu stranu rukopisa tako da sadrži naslov rada i osnovne podatke o autoru (ili autorima), uključujući prezime i ime, naučno zvanje i titulu, instituciju zaposle- nja, adresu stanovanja, telefon i *e-mail* adresu autora sa kojim će se obavljati sva eventualna prepiska. Na prvoj stranici koja dolazi posle naslovne strane, potrebno je ponovo napisati naslov rada, razmak, zatim dati sažetak do 200 reči, na srpskom i engleskom jeziku. Ispod sažetka treba navesti do 10 ključnih reči. Tekst rada počinje na drugoj strani. Mole se au- tori da unutar teksta ili fusnotane navode bilo kakve podatke na osnovu kojih bi moglo da se ustanovi ili prepozna autorstvo rada.

Radove pisati jezgrovito, razumljivim stilom i logičkim redom koji, po pravilu, uključuje: uvodni deo, cilj i metode istraživanja, razradu teme i zaključak. Za pisanje referenci koristiti APA (Priručnik za publikovanje, Američko psihološko društvo) međunarodni standard za pisanje referenci. Napomene tj. fusnote mogu sadržati dopunska objašnjenja ili komentare koji su u vezi sa tekстом.

Na kraju svakog naučnog članka obavezno je napisati Literaturu, odnosno, spisak korišćenih, tj. citiranih referenci po abecednom redu.

TEHNIČKO UPUTSTVO ZA FORMATIRANJE RADOVA

Radtrebada sadrži sledeće:

1. Naslov rada (ne više od 10 reči) na srpskom i engleskom jeziku, centrirano.
2. Podnaslov (opciono) na srpskom i engleskom jeziku.
3. Podaci o autorima: prezime, ime (u fusnoti institucija zaposlenja, adresa, telefon i e-mail).
4. Apstrakt rada maksimalne dužine do 200 reči na srpskom i engleskom jeziku.
5. Ključne reči (ne više od 10) na srpskom i engleskom jeziku.
6. Tekst rada na srpskom ili engleskom, maksimalnog obima 16 stranica, uključujući tabele, slike, grafikone, literaturu i ostale priloge.
7. Bibliografiju.

Uputstvo za oblikovanje teksta:

1. Rad treba pripremiti pomoću tekst procesora Word.
2. Format stranice: A4
3. Sve margine: 25 mm
4. Font: latinični, Times New Roman, veličine 12 pt., (važi za sve podnaslove, nazive tabela, slika, sažetak, ključne reči), sa proredom 1,5. Sažetak (Abstract) kucati *italic*. Naslov rada 14 pt. bold, fusnote 10 pt.
5. Nazivi tabela, slike treba da su numerisani arapskim brojevima. Slike, ilustracije, sheme potrebno je priložiti u jednom od formata: jpg ili tiff formatu, rezolucije 300 dpi (minimalno!), crno-bele (grayscale). Ako ima vektorskih crteža (grafikona, shema, blok dijagrami), oni bi trebalo da budu u ai, eps ili cdr formatu, isto crno-bele. Za tekst u slikama, ilustracijama i shemama poželjno je koristiti font Arial, veličine 9 pt.
6. Za listu referenci i citate dato je posebno uputstvo.

1. Listareferenci:

U referencama se izvori kao što su: knjiga, članak u časopisu ili internet stranica, navode detaljno tako da čitaoci mogu da ih identifikuju i konsultuju. Reference se stavljaju na kraju rada, a izvori se navode po abecednom redu: (a) po prezimenu autora ili (b) po naslovima ako nije poznato ime autora.

Više izvora jednog autora prikazuju se hronološkim redom, npr.:

Bandin, T. (1995).

Bandin, T. (1998).

Bandin, T. (2000).

A. Knjige, brošure, poglavlja iz knjige, enciklopedijske odrednice, recenzije

Osnovni format za knjige

Autor, S. I. (godina izdavanja). *Naslov dela*, Mesto izdavanja, Izdavač

Jedan autor

Carić, S. (2007). *Bankarski poslovi i hartije od vrednosti*, Novi Sad, Privredna akademija

Jedan autor, novo izdanje

Vunjak, M. N. (2008). *Finansijski menadžment: Poslovne finansije* (7. izd.). Subotica, Proleter A.D. Bečej, Ekonomski fakultet

Dva autora

Soleša, D., Carić, M. (2016). *Informacione i komunikacione tehnologije*, Novi Sad: Univerzitet Privredna Akademija, Fakultet za ekonomiju i inženjerski menadžment.

Tridošest autora

Solesa, D., Juričić, V., Raisman, M. (2014). Web 2.0 as a potential for development of young people, *Technical Gazette* 21(6), 1403-1409.

Bez autora

Publication Manual of the American Psychological Association (Fourth Edition). (1994). Washington, D.C., American Psychological Association

Bez autora, ima samo urednika, editora, ed.

Cattell, R.B. (Ed.). (1966). *Handbook of Multivariate Experimental Psychology*, Chicago, Rand McNally & Company.

Navođenje neobjavljenih radova (doktorska disertacije, magistarski radovi i drugi ne- objavljeni radovi)

Jovanović, M. (2009). *Investicioni instrumenti u bankarskom poslovanju*. Magistarski rad, Novi Sad, Fakultet za ekonomiju i inženjerski menadžment.

Ignjatijević, S. (2011). *Komparativne prednosti agrara Srbije u spoljnoj trgovini*, Doktorska disertacija, Novi Sad, Fakultet za ekonomiju i inženjerski menadžment.

Poglavlje u knjizi

Prezime, inicijal imena. (Godina). Naslov poglavlja. U inicijal imena urednika prezime urednika (ur.), Naslov knjige (str. Prva strana poglavlja- poslednja strana poglavlja). Mesto, Izdavač.

Momirović, K., Bala, G. i Hošek, A. (2002). Taksonomska struktura nekih simp- toma aberantnog ponašanja dece od 4 do 7 godina. U: K. Momirović i D. Popović (ur.), *Psihopatija i kriminal* (str. 125-142). Leposavić, Univerzitet u Prištini, Centar za multidisciplinarna istraživanja Fakulteta za fizičku kulturu.

B. Časopisi i ostale periodične publikacije

Članak u časopisu, jedan autor

Prezime, inicijal imena. (Godina). Naslov. Naziv časopisa, volumen, (broj), prva strana članka-poslednja strana članka.

Schneider, F. (2005). Shadow economies around the world: what do we really know?. *European Journal of Political Economy*, 21(3), 598-642

Članak u časopisu, dva autora

Hill, M., & Hupe, P. (2007). Street-level bureaucracy and public accountability. *Public Administration*, 85 (2), 279-299.

Članak u časopisu, tri do šest autora

Soleša, D., Juričić, V., Raisman, M. (2014). *Web 2.0 as a potential for development of young people*, *Technical Gazette* 21(6), 1403-1409.

Članak u časopisu, više od šest autora

Ljubojević, K., Dimitrijević, M., Mirković, D., Tanasijević, V., Perić, O., Jovanov, N. et al. (2005). Putting the user at the center of software testing activity. *Management Information Systems*, 3 (1), 99-106.

Saopštenje u zborniku konferencije, simpozijuma ili kongresa ili prilog iz Enciklopedije) Inicijali prezimena autora, godina, naslov rada, naziv simpozijuma, strane, mesto izdavanja, izdavač.

Soleša, D., Černetič M., Gerlič I., (2007). *New Media in Education*, Selected topics, University of Novi Sad - Faculty of Education in Sombor, Faculty for Organizational Sciences in Kranj and University of Maribor - Faculty of Education Maribor, pg. 219

Ukoliko koristite izvor sa interneta (Naslov strane, datum preuzimanja podataka, sajt)

1. Ministarstvo za nauku i tehnološki razvoj (2010, Januar 20), Lista časopisa za društvene nauke, Preuzeto sa http://www.nauka.gov.rs/cir/index.php?option=com_content&task=view&id=930&Itemid
2. Ekonomija u Wikipediji (2010, Februar 02), Preuzeto sa: <http://bs.wikipedia.org/wiki/Ekonomija>

CITATI IZ IZVORA U TEKSTU RADA

Citati

Ukoliko se izvor citira doslovce, navodi se ime autora, godina izdanja i stranica sa koje je citat preuzet (sa naznakom „str.”)

Citat se uvodi frazom koja sadrži autorovo prezime, a iza njega se stavlja godina objavljivanja u zagradama.

Po Mirkoviću (2001), „primena skladišta...”(str. 201) ili Mirković (2001) smatra da „primena skladišta...”(str. 201).

Ukoliko se u uvodnoj fazi ne imenuje autor, na kraj citata se stavlja autorovo prezime, godina izdanja i broj stranice u zagradama.

Rezime ili parafraza

Po Vunjaku (2008), elastičnost finansijskog menadžmenta se ispoljava u sposobnosti pribavljanja jeftinijeg dopunskog kapitala, (str. 32).

Elastičnost finansijskog menadžmenta se ispoljava u sposobnosti pribavljanja jeftinijeg dopunskog kapitala (Vunjak, 2008, str. 32)

Jedan autor

Babović (2009) upoređuje strukturu pristupa ...

Dva autora

Uvek se navode dva prezimena

U jednom drugom istraživanju (Babović i Lazić, 2008) zaključuju da se...

U engleskom tekstu se (veznik) označava sa „&”

Tri do pet autora

Prvi put se navode imena svih autora. Kod narednih navoda, navodi se prezime prvog autora, iza kog se stavlja „i sar.” a u engleskom tekstu „et al.”

(Babović, Veselinović, Carić, Đorđević i Ćirić, 2011)

Šest ili više autora

U uvodnoj frazi navodi se prezime prvog autora ili u zagradi

Carić i sar. (2010) tvrde da...

...nije relevantna (Carić i sar., 2011)

Kada se navodi više od jednog dela istog autora:

(Bandin, 2005, 2007)

Kada je više od jednog dela istog autora objavljeno iste godine, navode se sa slovima a, b, c itd.

(Bandin, 2006a, 2006b, 2006c)

Ukoliko niste pročitali originalno delo navodi se autor koji vas je uputio na isto:

Bergsonovo istraživanje (pomenuto kod Mirkovića i Boškova, 2006).

Kod citata se uvek navode stranice:

(Mirković, 2006, str.12)

Kod korišćenja delova

(Carić, 2008, pogl. 3)

(Carić, 2008, str.231–258)

Neimenovan autor

Ukoliko delo nije autorizovano, izvor se navodi po naslovu u uvodnoj frazi, ili se prve jedna do dve reči stave u zagradu. Naslovi knjiga i izveštaja se pišu kurzivom, dok se naslovi članaka i poglavlja stavljaju u navodnike.

Slična anketa je sprovedena u jednom broju organizacija koje imaju stalno zaposlene menadžere baze podataka („Limiting database access”. 2005).

FUSNOTE

Ponekad se neko pitanje pokrenuto u tekstu mora dodatno obraditi u fusnotama, u kojima se dodaje nešto što je u indirektnoj vezi sa temom, ili se daju dodatne tehničke informacije.

Fusnote se numerišu eksponentom, arapskim brojevima na kraju rečenice.

Pored toga što na adresu mogu da šalju rukopise, potencijalni autori mogu na istu adresu redakcija@fimek.edu.rs da upute i upite u vezi sa odlukom o (ne)objavljivanju tekstova i sa fazom do koje je tekst stigao u redakcijskoj proceduri.

GUIDELINES FOR AUTHORS ON WRITING AND PREPARING MANUSCRIPTS FOR SUBMISSION

“Economics – Theory and Practice” presents an internationally oriented journal which aims to publish papers from the broad fields of economics and economic affairs. The journal publishes papers in Serbian and English language and is open to all kinds of argumentative writing. Empirical studies and theoretical analyses of economic issues from all areas of economics are equally important and will be published provided that, in the opinion of reviewers and the editor, they meet the set criteria in terms of subject relevance and level of expertise.

SUBMISSION OF MANUSCRIPTS

Authors can submit manuscripts, in the electronic form ONLY to the following e-mail address: redakcija@fimek.edu.rs or by mailing paper versions to: Fakultet za ekonomiju i inženjerski menadžment, Novi Sad, Cvećarska 2, Srbija, clearly marked as follows: “Za redakciju časopisa Ekonomija- teorija i praksa”. The manuscripts will be considered for publishing on the condition that they have not been offered to any other journals, while works written by multiple authors can be published only if all of the contributing authors give their consent for publication. All points of view expressed in papers are held as the sole responsibility of authors. The editor, reviewers or the publisher do not assume responsibility for the expressed viewpoints in the papers.

Manuscripts must be in accordance with the basic technical and stylistic criteria. Disregard of the mentioned criteria can result in non-acceptance of the manuscript, request for further paper adjustments or delayed publication (When paper versions of manuscripts are mailed, with an identical copy available in electronic format, texts must be printed as single-sided, with double spacing, using the A4 paper size. All pages, except for the cover need to have proper pagination). Manuscripts in electronic format, just like their paper versions, need to be typed correctly and without typing errors, as MS Word documents, including all tables and charts intended for illustration. The editorial board will send all manuscripts to the selected expert reviewers for the respective fields

Rules are such that a manuscript has to be sent to reviewers without the author’s identity. Authors need to pay special attention to the content of the manuscript cover, so that it contains the title of the paper and most important facts about the author(s), including first and last name, academic degree and title, affiliation, address and contact telephone and e-mail address of the author for further correspondence. The first page coming right after the cover has to contain once again the title of the paper, followed by spacing and then an abstract not exceeding 200 words in Serbian and English. Below the abstract, authors have to supply up to 10 key words. The text of the paper

starts from page two. Authors are kindly asked not to mention any personal details/facts within the text or footnotes that might reveal the identity of authors.

Papers should be written clearly, concisely, and presented in a logical sequence, assuming the introductory part, objectives and research methods, body of the paper and conclusion. When writing references, authors need to use the internationally recognized APA standard. Footnotes can contain further explanations and comments related to the text.

At the end of each scientific paper, authors need to provide a list of used Literature, i.e. the cited references in alphabetical order.

TECHNICAL GUIDELINES FOR FORMATTING MANUSCRIPTS

Each paper/article should contain the following elements:

1. Title (not more than 10 words) in Serbian and English, centered.
2. Subtitle (optional) in Serbian and English.
3. Information about authors: last name, first name (in footnote- place of work, address, telephone and e-mail.
4. Paper abstract- maximum length up to 200 words, in Serbian and English.
5. Keywords (not more than 10) in Serbian and English.
6. Text in Serbian and English, maximum 16 pages, including tables, pictures, graphs, literature and other appendices.
7. Bibliography.

Guidelines for text formatting:

1. Text should be written using MS Word.
2. Page format: A4
3. All margins: 25 mm
4. Font: Latin, Times New Roman, Font size 12 pt., (applies to all subtitles, table titles, pictures, abstract, key words), with spacing of 1.5. Abstract should be written in *italic*. Paper title: 14 pt. bold, footnotes: 10 pt.
5. Table titles, pictures should be marked with Arabic numbers. Pictures, illustrations and schemes should be submitted in jpg or tiff format, in resolution 300 dpi (minimum!), black and white (grayscale). If there is any vector graphics included (graphs, schemes or block diagrams, it should be in ai, eps or cdr format, black and white again. For text inside pictures, illustrations and schemes, it is suggested to use font type Arial, size 9 pt.
6. For reference list and quotations separate guidelines are given.

Reference list:

Sources such as: book, article from a journal, or web page are cited in such detailed manner that readers can easily identify and consult them, if necessary. Reference list is supplied at the end of the paper and sources are listed in alphabetical order: (a) by author's last name or (b) titles- if author's identity is unknown. More sources by the same author are presented in chronological order, e.g.:

Bandin, T. (1995).

Bandin, T. (1998).

Bandin, T. (2000).

Books, brochures, book chapters, encyclopedia entries, reviews

The main format for books

Author, S. I. (year of publishing). *Title*, Place of publishing, Publisher

One author

Carić, S. (2007). *Bankarski poslovi i hartije od vrednosti*, Novi Sad, Privredna akademija

One author, new edition

Vunjak, M. N. (2008). *Finansijski menadžment: Poslovne finansije* (7th edition). Subotica, Proleter A.D. Bečej, Ekonomski fakultet

Two authors

Soleša, D., Carić, M. (2016). *Informacione i komunikacione tehnologije*, Novi Sad: Univerzitet Privredna Akademija, Fakultet za ekonomiju i inženjerski menadžment.

Three to six authors

Soleša, D., Juričić, V., Raisman, M. (2014). Web 2.0 as a potential for development of young people, *Technical Gazette* 21(6), 1403-1409.

Without author

Publication Manual of the American Psychological Association (Fourth Edition). (1994). Washington, D.C., American Psychological Association

Without author, has only editor, ed.

Cattell, R.B. (Ed.). (1966). *Handbook of Multivariate Experimental Psychology*, Chicago, Rand McNally & Company.

Citing unpublished papers (doctoral dissertations, master's theses and other unpublished works)

Jovanović, M. (2009). *Investicioni instrumenti u bankarskom poslovanju*. Master's Thesis, Novi Sad, Fakultet za ekonomiju i inženjerski menadžment.
Ignjatijević, S. (2011). *Komparativne prednosti agrara Srbije u spoljnoj trgovini*. Doctoral dissertation, Novi Sad, Fakultet za ekonomiju i inženjerski menadžment.

Book chapter

Last name, First name initial. (Year). Title of the chapter. In: Initial of the first name of editor.

Last name of editor (Ed.), *Title of the book* (p. first page of the chapter- last page of the chapter). Place of publishing, Publisher.

Momirović, K., Bala, G. i Hošek, A. (2002). Taksonomska struktura nekih simptoma aberantnog ponašanja dece od 4 do 7 godina. In: K. Momirović i D. Popović (Ed.), *Psibopatija i kriminal* (p. 125-142). Leposavić, Univerzitet u Prištini, Centar za multidisciplinarna istraživanja Fakulteta za fizičku kulturu.

Journals and other periodicals:

Article from a journal, single author

Last name, first name initial. (Year). Title. ***Name of the journal***, volume, (number), first page of the article-last page of the article.

Schneider, F. (2005). Shadow Economies Around the World: What do we really know?. *European Journal of Political Economy*, 21(3), 598-642

Article from a journal, two authors

Hill, M., & Hupe, P. (2007). Street-level bureaucracy and public accountability. *Public Administration*, 85 (2), 279-299.

Article from a journal, three to six authors

Solesa, D., Juričić, V., Raisman, M. (2014). *Web 2.0 as a potential for development of young people*, *Technical Gazette* 21(6), 1403-1409.

Article from a journal, more than six authors

Ljubojević, K., Dimitrijević, M., Mirković, D., Tanasijević, V., Perić, O., Jovanov, N. et al. (2005). Putting the user at the center of software testing activity. *Management Information Systems*, 3 (1), 99-106.

Proceedings of conferences, symposiums or congresses or excerpts from encyclopedias

Author's last name initial, year, title of the paper, name of symposium, page numbers, place of publishing, publisher.

Soleša, D., Černetič M., Gerlič I., (2007). *New Media in Education*, Selected topics, University of Novi Sad - Faculty of Education in Sombor, Faculty for Organizational Sciences in Kranj and University of Maribor - Faculty of Education Maribor, pg. 219

If you use an Internet source (Title/Heading of the web-page, date of using the source, web-site)

1. Ministarstvo za nauku i tehnološki razvoj (2010, January 20), Lista časopisa za društvene nauke, Taken from http://www.nauka.gov.rs/cir/index.php?option=com_content&task=view&id=930&Itemid
2. Ekonomija u Wikipediji (2010, February 02), Taken from: <http://bs.wikipedia.org/wiki/Ekonomija>

QUOTATIONS FROM SOURCES USED IN THE PAPER

Quotations

If a source is quoted word by word, it is necessary to give the author's name, year of publishing and page from which the quotation was taken (using "p.")

The quote is introduced by giving the author's last name, followed by the year of publishing in brackets.

According to Mirković (2001), "primena skladišta..." (p. 201) or Mirković (2001) believes that "primena skladišta..." (p. 201).

If the introducing phrase does not mention the author's name, the author's last name should be put at the end of the quotation, followed by the year of publishing and page number in brackets.

Summary or paraphrase

According to Vunjak (2008), the elasticity of financial management ischeaper additional capital, (p. 32).

The elasticity of financial management ischeaper additional capital (Vunjak, 2008, p.32)

One author

Babović (2009) compares the structures of approaches...

Two authors

Both last names have to be supplied

In another research (Babović and Lazić, 2008) it is concluded that...

In the English text (conjunction *and*) is marked as "&"

Three to five authors

When mentioned for the first time, all the authors' names need to be supplied. In repeated quoting, the last name of the first author is supplied, followed by "et al."

(Babović, Veselinović, Carić, Đorđević i Ćirić, 2011)

Six or more authors

In the introductory phrase, there has to be the last name of the first author, or in brackets

Carić et al. (2010) claim that...
...is not relevant (Carić et al., 2011)

When more than one work by the same author are mentioned:
(Bandin, 2005, 2007)

When more than one work by the same author were published the same year, they are marked with letters a, b, c etc.
(Bandin, 2006a, 2006b, 2006c)

If you haven't read the original work, you should give the name of the author which referred you to the mentioned source:
Bergson's research (mentioned by Mirković and Boškov, 2006).

Pages are always supplied in quotations:
(Mirković, 2006, p. 12)

When quoting parts
(Carić, 2008, ch. 3)
(Carić, 2008, p. 231–258)

Unnamed author

If a work has not been authorized, that source is mentioned by the introducing phrase, or with the first one or two words put in brackets.

Titles of books and reports are given in italic, while titles of articles and chapters are given under quotation marks.

A similar poll has been conducted in a number of organizations with database managers employed full-time ("Limiting database access". 2005).

FOOTNOTES

Sometimes it is necessary to supply additional comments or explanations for certain issues mentioned in the text. This is done in the form of footnotes, which can be directly related to the topic or simply give some additional technical information.

Footnotes are marked with exponent in Arabic numbers at the end of the sentence.

Apart from mailing manuscripts, prospective authors can also use the same e-mail address (redakcija@fimek.edu.rs) to inquire about the decision on (non)publishing texts and progress in the process of processing manuscripts.

The journal "Economics – Theory and Practice", ISSN 2217-5458 is the continuation of the "Anthology of academic papers", ISSN 1820-9165

**Pretplata je 15.000 dinara po jednom primerku časopisa.
Časopis izlazi kvartalno.
Pretplata se može izvršiti na račun br.: 330-15003002-53**